

20.1(ккч)

К 23

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ

Академик М.М.Адышев атындагы
Ош технологиялык университети

Бурул КАРИМОВА

ЭКОЛОГИЯ
ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШТЫ
КОРГОО ТЕРМИНДЕРИНИН
ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА ТҮШҮНДҮРМӨ
СӨЗДҮГҮ

Ош — 2004

УДК 502/504

ББК 28.081

К-23

Ош технологиялык университетинин методикалык комиссиясы жана илимий совети басмага сунуш кылган.

Жооптуу редактор: биология илимдеринин кандидаты, профессор М.М.Ботбаева

Рецензенттер:

Биология илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти Коланов О.К.; «Жалпы экология жана биотехнология» кафедрасынын башчысы, химия илимдеринин кандидаты, Ош технологиялык университетинин доценти Жапарова Ш.Ж.

К-23 Каримова Б.К. Экология жана жаратылышты коргоо терминдеринин орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. - Ош: 2004. - 70 б.

ISBN 9967-03-224-3

Бул сөздүктө экология жана жаратылышты коргоого байланыштуу 1000ге жакын негизги түшүнүктөр камтылган. Китеп жогорку окуу жайларында окуган студенттерге, даярдоо курстарынын угуучуларына, мектеп окуучуларына, мугалимдерге жана экология, жаратылышты коргоо багытына кызыккан жалпы окурмандарга арналат.

К 1903040000-04

ISBN 9967-03-224-3

ББК 28.081

© Каримова Б.К., 2004

БЕТ АЧАР

Кыргыз тили Мамлекеттик тил укугуна ээ болгонуна 15 жыл убакыт болсо да, ал өз натыйжасын жакшы бербей келүүдө. Андыктан 2004-жылдын башында кайрадан Жогорку Кеңештин талкуусуна коюлуп, ал өз статусун алган соң, автор бул окуяга курулай кубанбастан, учурдун талабындагы «Экология» жана «Жаратылышты коргоо» багытындагы терминдерге кыргызча түшүндүрмө сөздүк түзүүнү көздөдү. Азыркы учурда жогорку окуу жайлардын бардык адистиктеринде экология сабагы киргизилген жана ал жаратылышты коргоо менен тыгыз байланышта. Бүгүнкү күндө мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окуу китептерди кыргызча жазууда жана орус тилинен которууда атайын терминологиялык сөздүктөр жоктугунан адистер көп кыйналышат жана мындай сөздүккө муктаж. Өзгөчө биологиядан башка адистиктер үчүн экология, жаратылышты коргоо терминдери бир топ алыс жана алар боюнча маалыматтар жокко эсе. Ошондуктан бул сөздүк аларга жакындан жардам берет деген ишенимдемин. Сөздүк экология, биология, жаратылышты коргоо илимдеринин акыркы жылдардагы жетишкендиктерине таянылып түзүлдү. Бирок аталган эмгектин мүчүлүштөрү жок дегенден таптакыр алысмын жана ал такталууга, толукталууга дайыма дуушар болот.

Ой-пикир, каалоо-сунуштарды күтүп, алдын ала ыраазычылык билдирем.

Автор

25.03.2004-жыл

Киришүү

Экология жана жаратылышты коргоо маселелери азыркы учурда дүйнөлүк масштабдагы орчундуу орунда.

Ар бир инсанды экология жана жаратылышты коргоо боюнча зарыл билимге, терең маалыматка жана маданиятка ээ кылуу учурдун талабы. Тилекке каршы кыргыз тилинде экология жана жаратылышты коргоого байланышкан окуу китептерди, колдонмолорду табуу кыйын.

Экология боюнча анча-мынча терминдер А.А.Алдашевдин «Биологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1998) деген эмгегинде берилген. Бирок анда көбүнчө айбанаттардын номенклатурасына жана алардын жашоо-тиричилигине байланышкан терминдерге басым жасалган.

Ошондуктан экология жана жаратылышты коргоо багытындагы терминдерди чечмелеп, маани-маңызын түшүндүрүү өтө актуалдуу. Түзүлгөн эмкек дал ушул жупуну жүктү аркалайт.

Анда жогорку, орто окуу жайларынын, мектептердин программаларындагы минимум катары эсептелген экологиялык жана жаратылышты коргоо боюнча терминдер камтылып, аларга аныктамалар берилет.

Бул сөздүктөгү терминдер терминологиялык принциптин негизинде тартипке салынып түзүлдү. Синонимдүү терминдер, номенклатуралар кезиккенде, кыргызча түшүнүктөрүн атайын уюктарга киргизип, «караңыз» деген сөздүн кыскарган, к. тамгасы менен туюнтулду. Мисалы: гаметофит к. заросток.

Ошондой эле автор биологиянын көптөгөн тармактары боюнча орусча-кыргызча көлөмдүү түшүндүрмө, энциклопедиялык сөздүктөрдү түзүүнүн практикалык зарылчылыгын баса белгилейт.

Эмгекти түзүүдө автор жогорку окуу жайларындагы көп жылдык эмгек тажрыйбасына таянды жана мурдагы түзүлгөн орусча-кыргызча колдонмого түзөтүүлөр жана толуктоолор киргизди.

А

АБОРИГЕНЫ (аборигендер) - белгилүү территорияда байыртадан бери жашаган калк.

АБИОТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ (абиотикалык факторлор) - грекче а «жок», биос «тиричилик» демек, жаратылыштын шарттарынын - температура, жарык, нымдуулук, шамал, суунун агымы, туздуулук ж.б. организмдерге тийгизген таасирлери.

АБИСАЛЬНАЯ ЗОНА (абиссалдык зона) - океандын 3-6 км тереңдигиндеги бенталдык түп бөлүгү.

АБИССОПЕЛАГИАЛЬ (абиссопелагиаль) - грекче абиссо «түпсүз», океандын жарык жетишпеген терең бөлүгү. Анда жашыл өсүмдүктөр үчүн шарт жок, көбүнчө микроорганизмдер жана жаныбарлар гана жашашат.

АБРАЗИЯ (лат. abrasio - желүү, жеп кетүү) - деңиздердин, көлдөрдүн, суу сактагычтардын жээктеринин толкундан бузулушу. Натыйжада түрдүү абразиялык террасалар пайда болот.

АВТОМАТИЗИРОВАННАЯ СИСТЕМА КОНТРОЛЯ ЗА ЗАГРЯЗНЕНИЕМ (абанын булганышын текшерүүчү автоматташкан система) - абанын тазалыгын сактоо боюнча иш-чараларды көрүүчү уюм. Анда

абанын составындагы чан, күкүрттүү газдар, углероддун оксиддеринин таркалыштары текшерилет. Айрым учурларда күкүрт кислотасынын буулары, амиак, күкүрттүү водород, фенол, хлор жана башкалардын концентрацияларынын көбөйгөндүгү байкалат. Мындай абалды текшерүү жана тез чара көрүү иштери талап этилет.

АВТОХОРИЯ (автохория) - өсүмдүктөрдүн уругунун, спорасынын өз алдынча (шамалсыз, жаныбарсыз же башка жардамчысыз) таркалуу жөндөмдүүлүгү.

АВТОТРОФЫ (автотрофтор) - өзүнүн түзүлүшүндө, жашоосунда органикалык эмес бирикмелерди пайдалануучу организмдер. М.: жашыл өсүмдүктөрдүн азык катарында H_2O жана CO_2 ни пайдаланышы. Натыйжада тиричиликке керектелүүчү органикалык заттар (глюкоза, крахмал) синтезделет.

АГРЕССИВНАЯ ВОДА (агрессивдүү суу) - металлдарды, бетондорду жана башка материалдарды бузуучу суулар. Мындай суулар аммонийдин туздарын, күкүрт, туз кислоталарынын туздарын жана башка кислоталарды кармайт. Мындай суулар: химиялык жер семирткичтерди көп пайдаланган сугат жерлердин жана кычкыл жамгырдын суулары ж.б.

АГРОФИТОЦЕНОЗ (агрофитоценоз грекче агро «талаа», фитон «өсүмдүк», ценоз «биргелешип жашоо») - экологиядагы биринчилик азыктуулуктун запасын түзүүчү жана жогорулатуучу айыл чарба

өсүмдүктөрүнүн биргелешип жашоосу. Буга жогорку түзүлүштөгү жашыл өсүмдүктөр жана автотрофтук (хемосинтездөөчү) бактериялар кирет.

АГРОЦЕНОЗ (агроценоз) - айыл чарба практикасындагы жасалма жол менен түзүлгөн талаа, огород бак шалбалуу жайыттар түрүндөгү экосистема. Анын негизги функциясы-азыктуулукту көтөрүү. Ал агрохимиялык иш-чаралар менен (айдоо, жер семирткич берүү, иштетүүлүгү ж.б.) байланышкан. Адамдын колдоосуз агроценоз тез бузулат.

АГРОЭКОСИСТЕМА (агроэкосистема же айыл чарба экосистемасы) - адамдын эмгеги менен автотрофтордун жогорку, таза азыктуулукка (түшүмдүүлүк) жетишүүсү. Бул учурда ал табигый жаратылыштан кескин өзгөчөлөнөт. 1. Мында организмдердин көп түрдүүлүгү азаят. Белгилүү чекте бир же бир аз гана өсүмдүктөрдүн түрлөрү өздөштүрүлөт, натыйжада, бул чөйрөдөгү жаныбарлар, микроорганизмдер кескин азаят. 2. Өздөштүрүлгөн түрлөр жасалма жол менен тандалышат. 3. Алынган продукция экосистемадан ажырайт да, тамак тизмегине түздөн-түз катыша албайт.

АДАПТАЦИЯ (адаптация) - организмдин жана алардын органдарынын чөйрөгө ыңгайланышы. Организмдердин ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү - алардын негизги касиети. Адаптация клеткалардын биохимиясынан, жеке бир организмдин жүрүштурушунан баштап, организмдердин коомдош-

тугуна жана экологиялык системалуулугуна чейин байкалат.

АДСОРБЦИЯ (адсорбция) - газ же суюктук чөйрөдөгү заттын массасынын башка затка (абсорбентке) сиңирилиши.

АЙСБЕРГ (айсберг) - муздуктан бөлүнгөн түрдүү формадагы муздардын чоң массасы. Анын бийиктиги 70-100 м болуп, суунун үстүнө көтөрүлүп турат. Көп бөлүгү суу астында болот.

АЛЛЕЛОПАТИЯ (аллелопатия) - организмдердин коомдоштугунун өз ара катнашында энергиянын бир особдон экинчисине өтүүсү, зат алмашуу процесстеринде кездешүүчү химиялык өз ара аракеттер. Бул процесс түрлөрдүн ортосундагы конкуренцияда жакшы байкалат. М.: жерде биринчи пайда болгон (азотту анчейин талап кылбаган) жогорку түзүлүштөгү өсүмдүк, ошол жерде өсүүчү чанактуу өсүмдүктөрдөгү түймөчтөрдүн пайда болушуна жана азотту сиңирип алуучу бактериялардын эркин жашоосуна кысым көрсөтөт.

АЛЛЕРГЕН (аллерген) - организмде аллергияны пайда кылуучу зат. Мисалы, өсүмдүк чаңчалары. Мындай кубулуш организмдердин күчтүү реакция берүү жөндөмүнө жараша болот.

АЛЬБИНИЗМ (альбинизм) - айбанаттардын, кишинин терисинде, жүзүндө, көзүндө түс берүүчү пигменттердин тубаса жоктугу.

АЛЬБИНОСТОР (альбиносы) - пигменти жок организмдер.

АЛЬГИЦИДЫ (альгициддер) - балырлар менен күрөшүүдө колдонулуучу пестицид.

АЛЛЮВИЙ (аллювий) - топурак горизонтундагы суунун агымы менен келген туруктуу (тектүү) порода.

АМЕНСАЛИЗМ (аненсализм) - түрлөрдүн биотикалык байланышындагы байкалуучу процесс, башкача айтканда, жанаша жашаган өз ара аракеттеги түрлөрдүн биринин экинчисине тескери таасир этиши. Мындай процесс өсүмдүктөрдө көп учурайт. М.: жарыкты сүйүүчү чөп өсүмдүгү карагайдын көлөкөсүнөн жабыр тартат, бирок бул коңшулаш жашоо карагай үчүн зыянсыз.

АМИЛИТРОНЫ (амилитрондор) - космостук мейкиндикте күн энергиясын пайдалануу.

АНАБОЛИЗМ (анаболизм) - организмдин зат алмашуу процессиндеги реакциялардын жыйындысы. Ал учурда клеткалардын жана ткандардын белгилүү бөлүгүндө гана органикалык заттар пайда болуп, ассимиляция жүрөт.

АНАБИОЗ (анабиоз) - организмдеги тиричилик процесстердин ыңгайсыз шартта убактылуу токтолушу. М.: айрым бактериялардын спораларын бир нече убакытка дейре ысытса да (180°), өлбөйт. Лабораториялык тажрыйбалар боюнча өсүмдүктөрдүн урук, спора, чаңчалары кургатылса да ыңгайлуу шарт болгондо өнүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Организмдер анабиоздук абалдан нормалдуу активдүүлүккө клеткадагы молекулалардын структурасы бузулбаган кезде гана чыга алышат.

АНАЭРОБНОЕ СБРАЖИВАНИЕ (анаэробсуз-кычкылтексиз ачуу-кычуу) - чөйрөдөгү органикалык бирикмелердин кычкылтексиз ачуусу. Ачуу процессинде биогендик жаратылыш газынын (метандын) пайда болушу тездейт. М.: 1 тонна кыктын ачышынан 450-660 м³ биогаз бөлүнүп чыгат. Анаэробдук ачытуунун технологиясын иштеп чыгуу өтө маанилүү.

АНАЭРОБНАЯ ФЕРМЕНТАЦИЯ (анаэробдук-кычкылтексиз ферментация) - калдыктарды анаэробдук (кычкылтексиз) ферментацияланышынын учурунда азоттук бирикмелердин ажыроосу жүрүп, пайда болгон аммиак, калий, фосфор бирикмелери менен органикалык калдыктар ажыралып, сапаттуу органикалык жер семирткичтер пайда болот.

АНЕМОХОРИЯ (анемохория) - шамалдын агымы аркылуу таркалууга жөндөмдүүлүк. М.: өсүмдүктөрдүн споралары, уруктары жана мөмөлөрү; жөнөкөйлүүлөрдүн цисталары, майда чымынчиркейлер, жөргөмүштөр.

АНОМАЛИЯ (аномалия) - грекче аномалия «жалпы мыйзам ченемдүүлүктөн, нормалдуулуктан четтөө». М.: организмдердин өрчүү процессинин бузулушу.

АНТАГОНИЗМ (антогонизм же карама-каршылык) – организмдердин биргелешип жашоосундагы биринин өрчүүсүнө экинчисинин карама – каршылыгы. Бул кубулуш көбүнчө микроорганизмдерде жакшы байкалат. Натыйжада, бир организм экинчи бир организмдин өрчүшүн токтотот. Ал

көпчүлүк учурда антибиотиктер деп аталган заттын пайда болушу менен түшүндүрүлөт. Антибиотик оору таркатуучу микробдордун өөрчүшүн басандатат. М.: козу карындардан алынган пенициллиндин айрым бактериялар таркаткан ооруларды айыктырууда колдонулушу.

АНТИБИОТИКИ (антибиотиктер) - грекче анти - «каршы», биос - «тиричилик», айрым микроорганизмдердин башка бир оору таркатуучу микробдорду жоготуу үчүн пайда кылган органикалык заттары. Антибиотиктерди антибактериалдык заттар деп аташат. М.: антибиотик пенициллин пенцилл козу карынынан; стрептомицин актиномицет козу карынынан алынып, медицинада кеңири колдонулат.

АНТИМУТАГЕНЕЗ (антимутагенез) - тышкы чөйрөнүн булганышынан пайда болгон белгилердин, заттардын (мутагендер) организмдерге таасир этүүсүнөн генетикалык аппараттын бузулушун бейтарапташтыруу, сактоо чаралары.

АНТИТЕЛА антитела (к. антитоксин).

АНТИТОКСИНЫ (антитоксиндер) - микробдордун бөлүп чыгарган уулуу токсиндерине (заттарына) каршы организмдин өзүндө пайда болгон өзгөчө зат (антителла). Бул зат бактериялардын ууларын нейтралдаштырат, сыркоо айыгат. Натыйжада (айрым убакытта) организмде иммунитет пайда болот.

АНТРОПОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ (антропогендик факторлор)- адам коомунун иш-аракеттеринин жаратылышка тийгизген таасири. Адам коомунун тарыхындагы аңчылык, жерди иштетүү, өнөр жайлардын өсүшү, транспорттун көбөйүшү ж.б. биздин планетанын жаратылышына кескин таасирин тийгизет.

АПОМИКСИС (апомиксис) - грекче апо - «жок», миксис - «кошулуу». Айрым өсүмдүк, жаныбарлардагы уруктанбаган жыныстык клеткалардагы түйүлдүктүн пайда болушу. Бул термин партеногенез дегендин аналогу болуп саналат.

АРИДНАЯ ОБЛАСТЬ (лат. aridus кургак) - кургак (ариддик) климаттуу территория. Анда жаан-чачынга караганда буулануу көп жүрөт.

АРЕАЛ (ареал) - тирүү организмдердин коомдоштугунун таркалуу областы.

АРИДНЫЙ КЛИМАТ (ариддик климат) - атмосфералык жаан-чачыны аз, абанын температурасы жогору, суткалык климаттын термелүүсү күчтүү, кургак климаттуу область.

АКАРАЦИДЫ (акарациддер) - кенелер менен күрөшүүдө колдонулуучу пестицид.

АРХЕЙ (байыркы) - жердин геологиялык тарыхындагы байыркы эралар жана топтор.

АРТЕЗАНСКИЕ ВОДЫ (артезан суулары) - гидрвалдык басым боюнча жаткан жер алдындагы суулар.

АСТРОБИОЛОГИЯ (астробиология) - грекче астро «жылдыз».

Демек, астробиология-асман телолорундагы тиричиликтин белгилери жөнүндөгү илимдин тармагы.

АТАВИЗМ (атавизм) - латынча атавиз «байыркы теги», организмге мүнөздүү болбогон, бирок байыркы ата тегиндеги белгилердин пайда болушу М.: адамдын денесинин бүтүндөй түктүү болушу же куйруктуу адамдын төрөлүшү.

АТМОСФЕРА (атмосфера) - жердин жана аалам телолорунун газ түрүндөгү катмары, биосферанын бөлүгү. Температуранын түрдүүчө таркалуусуна карай атмосфера: тропосфера, стратосфера, термосфера, экосфера болуп бөлүнөт. Атмосферанын составында 78.08% азот; 20.29% кислород, 0.93 % аргон, азыраак санда көмүр кычкыл газы, водород, гелий ж.б. бар. Атмосфераны булгоонун негизги булактары - өнөр жай өндүрүштөрү, автоунаалар ж.б. Алсак, жылына 200 млн. т. углероддун оксиди, 151 млн. т. күкүрттүн оксиди, 56 млн. т. азоттун оксиди, 50млн. т. ашык түрдүү углеводороддор ж.б. кошулмалар абага тарап турат.

АТОМНАЯ БОМБА (атом бомбасы) - радиоактивдүү заттарды жана көптөгөн энергияны бөлүп чыгаруучу өөр элемент. Мисалы: урандын же плутонийдин ажыроосу.

АТОМНАЯ ЭНЕРГЕТИКА (атомдук энергетика) - атомдук энергетикага өзгөчө көңүл бурулуп келген. Эл аралык атом энергетикасынын маалыматына

караганда, 25 өлкөдө 317 энергетикалык ядролуу реакторлор иштейт. 1983-жылы атомдук электростанциялар 1трлн.КВт.ч энергия иштеп чыккан, ал бүткүл дүйнөлүк электроэнергиянын 12% түзөт. Азыркы учурда бул өндүрүштүн пайдасынан тышкары, зыяндуулугу жөнүндөгү маселелер каралууда. Буга Чернобыль окуясы күбө.

АТТРАКТАНТЫ (аттрактанттар) - латынча аттракция «өзүнө тартуу». Өсүмдүктөрдөгү жана айлана-чөйрөнү коргоо максатында колдонулуучу биологиялык методдун өзгөчө формасы. Бул усул боюнча зыянкечтер белгилүү аянтка топтоштурулуп, жок кылынат.

АУТЭКОЛОГИЯ (аутэкология) - түрлөрдүн (особдордун) экологиясы.

АЦИДОФИЛЬНЫЕ ВИДЫ (ацидофилдик түрлөр) - кычкыл топурактардагы (рН-6,7) өсүүчү үсүмдүктөрдүн түрлөрү. М.: чым көң саздарында өсүүчү өсүмдүктөр.

АЭРАЦИЯ (азрация) - грекче азр «аба», табигый же жасалма жол менен чөйрөгө (сууга, топуракка) абанын берилиши. М.: суунун азрациясы (сууда кычкылтектин көбөйүшү).

АЭРОБИЙ (азробий) - организмдердин аба мейкиндигинин арусуна карата жайгашуусу. М.: канаттуулар, чымын-чиркейлер, өсүмдүктөр.

АЭРОБЫ (азробдор) - кычкылтектүү чөйрөдө жашоого ылайыкташкан организмдер.

АЭРОЗОЛИ (аэрозолдор) - аба мейкиндигиндеги кичинекей бүртүкчөлөр атмосфералык аэрозолдор деп аталышат. Алар: чаңдар, түрдүү газдар ж.б. Өнөр жай өндүрүштөрүнүн өсүшү менен аэрозолдор да көбөйөт.

АЭРОПЛАНКТОН (аэропланктон) - аба мейкиндигинде пассивдүү таркалууга жөндөмдүү организмдердин тобу. Бул суу чөйрөсүндөгү планктондордун аналогу. М.: көптөгөн микроорганизмдер.

АЭРОПОНИКА (аэропоника) - өсүмдүктөрдү нымдуу абада топураксыз өстүрүү. Ал учурда азык өсүмдүктүн тамырына эритме түрүндө берилет.

АЭРОФИТЫ (аэрофиттер) - бардык керектүү азык-оокатты атмосферадан алып жашаган өсүмдүктөр: эңилчектер, эпифиттер ж.б.

АЭРОТЕНК (аэротенк) - булганыч сууларды биологиялык жол менен тазалоо үчүн курулган ишкананын бөлүгү. Ал жерде органикалык булганыч заттардан сууну аэрациялык катмардагы микроорганизмдердин кычкылдануусунун жардамы менен тазалоо процесси жүрөт.

Б

БАКТЕРИАЛЬНОЕ ЗАГРЯЗНЕНИЕ ПОЧВ (топурактын

бактериялар менен булганышы) - химиялык түрдүү заттарды колдонуунун үзгүлтүксүз өскөндүгүнө байланыштуу топурактын бактериялар менен булганышы. Топуракка түшкөн химиялык заттар адамдын организимине биологиялык чынжыр (өсүмдүк-жаныбар-адам) боюнча таасир этет.

БАКТЕРИИ АЦЕТОГЕННЫЕ (ацетогендик бактериялар) -

органикалык калдыктарды ажыратуудагы ачуу процессин ишке ашыруучу бактериялар. Ал ар түрдүү май кислоталарынын жана нейтралдык азык заттарды ацетатка, H_2CO_2 ажыратат.

БАКТЕРИИ МЕЗОФИЛЬНЫЕ (мезофилдик бактериялар) -

органикалык калдыктарды ажыратууга катышуучу оптималдуу температурадагы (30-40°C) бактериялар.

БАКТЕРИИ МЕТАНООБРАЗУЮЩИЕ (метан пайда кылуучу

бактериялар) - органикалык калдыктарды ажыратып, метанды ($H_2 + CO_2$), ацетаттарды же

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

17

КИТЕПКАНА

ИНВ № 987510

углероддук бирикмелерди пайда кылуучу бактериялар.

БАКТЕРИИ ТЕРМОФИЛЬНЫЕ (термофилдик бактериялар) - органикалык калдыктарды ажыратууга катышкан жогорку температураны сүйүүчү (+50; +60°C) бактериялар.

БАКТЕРОЦИДЫ (бактероциддер) - өсүмдүктөрдө, жаныбарларда, адамда ооруу пайда кылуучу бактериялар менен күрөшүүгө колдонулчу препараттар.

БАССЕЙН (бассейн) - жердин суу астындагы жана үстүндөгү сууларынын дарыяга куйган бөлүктөрүн кучагына алган территория.

БОЛОТА (саз) - жыл боюнча дээрлик нымдуу болуп турган жер.

БАТИАЛЬ (батыаль) - океандын бенталь (түп) бөлүгүнүн чукул жантайыңкы бөлүгү.

БЕЗОТХОДНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ (таштандысыз технология) - өнөр жай комплексинин, өндүрүштүн белгилүү тармагынын жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга багыты. Ал продукцияларды таштандысыз иштеп чыгарат. Бул учурда сырьё, жаратылыш ресурстары минималдуу иштетилип, калдыктарынан отун, энергия ж.б. алынат.

БЕНТАЛЬ (бенталь) - океандын, суунун түбү.

БЕНТОС (бентос) - океан, деңиздердин түбүндө жашоочу бардык тирүү организмдер.

БЕСПОЛОЕ РАЗМНОЖЕНИЕ (жыныссыз көбөйүү) - организмдердин споралар (зооспора, аплоноспора ж.б.) аркылуу көбөйүүсү. М.: балырлар, козу

карындар, мохтор, плаундар, кырк муундар, папоротниктер ж.б.

БИОГАЗ (биогаз) - органикалык калдыктардын жана кыктын анаэробдук (кычкылтексиз) чөйрөдө ачып-кычуусунан пайда болгон газ. Биогаздын составында метан (55-65%), көмүр кычкыл газы (35-45%), азот, суутек, көмүртек жана күкүрттүү водород бирикмелери болот. Биогаз отун катарында колдонулат.

БИОГЕННОЕ ВЕЩЕСТВО (биогендик заттар) - тирүү организмдердин тиричилик процесстеринен пайда болгон заттар. Булар потенциалдык энергиянын (нефть, таш көмүр, акиташ ж.б.) зор булагы.

БИОГЕНЫ (биогендер) - организмдердин тиричилигиндеги керектелүүчү минералдык туздардын иондору (PO_4 , NO_3 ж.б.). М.: алар өсүмдүктөрдүн дене түзүлүшү үчүн түздөн-түз катышышат жана гидробионтторго терең физиологиялык таасир тийгизишет.

БИОГЕОЦЕНОЗ (биогеоценоз) - тирүү организмдердин тобунун белгилүү бир территорияда биргелешип жашоосу (коомдоштугу). Бул термин 1942-жылы академик В.Н.Сукачев тарабынан киргизилген. «Биогеоценоз» жана «экосистема» бири-бирине жакын түшүнүктөр.

БИОГЕОЦЕНОЛОГИЯ (биогеоценология) - биогеоценоз жөнүндөгү илим.

БИОКОНВЕРСИЯ (биоконверсия) - өнөр жай, айыл чарба жа-

на коммуналдык чарбалардан чыгарылган органикалык калдыктарды кайрадан иштетүүчү татаал микробиологиялык процесс.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ (биоиндикаторлор) -

өсүү, жашоо өзгөчөлүгү, алардын ошол жерде болушу кандайдыр бир табийгый процессти же айлана-чөйрөдөгү шарттарды билгизе турган өсүмдүктөр жана жаныбарлар. М.: 1) кермек, боялыш өскөн жердин топурагы туздуу. 2) женьшень, гроздовник өскөн жерде кен байлыктар (алтын ж.б.) бар дешет ж.б.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОДУКТИВНОСТЬ (биологиялык

азыктуулук)- экосистемадагы продуценттин күн энергиясын сиңирип алуу менен химиялык байланышта органикалык заттарды синтездеши. Биологиялык азыктуулук биринчилик жана экинчилик болуп айырмаланат. Жашыл өсүмдүктөрдүн убакыт бирдигиндеги органикалык заттарды түзгөн массасы – биринчилик азыктуулук, ал эми консументтердин массасынын убакыт бирдигиндеги өсүшү – экинчилик азыктуулук.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОДУКЦИЯ (биологиялык азыктуу-

лук) - экосистеманын тиричилигинин жыйынтыгы болуп, анын составындагы организмдердин органикалык заттарды убакыт бирдигинде (күн, жыл ж.б.) топтошун айтабыз.

«БИОЛОГИЧЕСКИЕ ЧАСЫ» («биологиялык саат») - организмдин суткалык жана эндогендик убакыттын таасирлерине берген жообу. Натыйжада,

организмдер убакытты так биле алышат: М.: адамдын сутка ичинде укташы, активдүү аракеттери, денесинин температурасынын өзгөрүшү, жүрөгүнүн кагышы, дем алуусунун өзгөрүштөрү, акыл эмгегине, күч эмгегине жөндөмдүүлүгү; амебадагы сутканын ичиндеги бөлүнүү мүмкүнчүлүктөрү; айрым өсүмдүктөрдүн гүлдөрүнүн ачылып-жабылышы; сүт эмүүчүлөрдүн, канаттуулардын түнкү, күндүзгү иш-аракеттери ж.б.

БИОЛОГИЧЕСКИЙ ТИП (биологиялык тип) - «тиричилик формалар» деген түшүнүктүн синоними.

БИОЛОГИЧЕСКИЙ ФИЛЬТР (биологиялык фильтр) - булганыч сууларды тазалоочу ишканаларда кездешет. Ал резервуардан туруп, фильтирлөөчү материалдар (керамзит, таш, кум ж.б.) менен толтурулган. Булганыч суулар ошол фильтирлөөчү материалдардан өткөн учурда алардын бетине микроорганизмдердин тобунан турган пленканы пайда кылып, булганыч суудагы органикалык заттарды ажыратат (минералдаштырат).

БИОЛОКАЦИЯ (биолокация) - жаныбарлардын мейкиндиктеги өз ордун табуу же кандайдыр бир нерселердин таасирин кескин ажыратуу жөндөмдүүлүгү. М.: үкүнүн керектүү нерсесин түн ичинде таба билүүсү.

БИОЛЮМИНЕСЦЕНЦИЯ (биолюминесценция) - латынча люцифер «жарык алып жүрүүчү»; тирүү организмдердин жарык нурларды бөлүп чыгаруусу. Нур бөлүп чыгаруучу түрлөр

жаныбарлардын бардык класстарында (жөнөкөйлөрдөн балыктарга чейин), бактерияларда, балырларда, козу карындарда ж.б. кездешет. Анткени алардагы люцеферин жана люцефераза белокторунун кычкылдануусунан энергия (жарык) бөлүнүп чыгат.

БИОМ (биом) - өсүмдүк жана жаныбарлардын белгилүү райондун жаратылышындагы жалпы түрлөрүнүн топтому.

БИОМАССА (биомасса) - коомдошуп жашоочу организмдердин жалпы массасы. Жердеги же суу түбүндөгү бир бирдикке туура келген, бир түргө кирген жандыктардын жалпы массасы же түрлөрдүн бүтүндөй топтому. Ал өсүмдүктөрдө фитомасса, жаныбарларда зоомасса деп аталат.

БИОСФЕРА (биосфера) - тирүү организмдер жашаган катмар. Биосферага атмосферанын төмөнкү катмары (тропосфера), жердин суу каптаган бөлүгү (гидросфера) жана литосферанын үстүнкү катмары кирет. Биосфера жөнүндөгү окууну В.И.Вернадский негиздеген.

БИОТА (биота) - биосферанын тирүү организмдер (өсүмдүк, жаныбар, микроорганизмдер) жашаган бөлүгү.

БИОТА ЛАНДШАФТА (ландшафтын биотасы) - жаратылыштын белгилүү ландшафындагы өсүмдүктөр, жаныбарлар, микроорганизмдердин татаал биримдиги.

БИОТОП (биотоп) - грекче биос «тиричилик», тоπος «орун, жер», башкача айтканда, тирүү организмдердин коомдоштугунун ээлеген орду.

БИОТЕЛЕМЕТРИЯ (биотелеметрия) - айбанаттын денесине бекитилген радиопередатчик. Ал аркылуу изилдөөчү жаныбардын кайсыл жерде жүргөнүн жана анын жүрөгүнүн согуу ритмин аныктай алат.

БИОЦЕНОЗ (биоценоз) - грекче биос «тиричилик», ценоз «топтошуу». Тирүү организмдердин (өсүмдүк, жаныбар, микроорганизмдер) топтошуп, өз ара байланышта жашоосу.

БИОЦЕНОЛОГИЯ (биоценология) - биоценоздун түзүлүшүн, өрчүүсүн, сырткы чөйрө менен болгон өз ара катышын жана келип чыгышын үйрөтүүчү илим.

БИОЭНЕРГЕТИКА (биоэнергетика) - органикалык калдыктардын (кык, саман ж.б.) ачуу-кычуу процессинде бөлүнүп чыккан энергия. Бул анаэробдук микроорганизмдердин катышуусу менен ишке ашат.

БИОТЕХНОЛОГИЯ (биотехнология) - биология жана техниканын чегиндеги илимдин тармагы. Ал курчап турган чөйрөнү адам баласынын талабына ылайык өзгөртүүнүн, колдонуунун методдорун жана жолдорун үйрөтөт.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ОЧИСТКА СТОЧНЫХ ВОД (булганыч сууларды биологиялык жол менен тазалоо) - сууларды тазалоодо кеңири колдонулчу метод. Бул учурда көбүнчө микроорганизмдер аркылуу органикалык заттар минералдаштырылып, суу тазаланат. Кийинки мезгилдерде жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр (ряска, эйхория, пистция ж.б) аркылуу биологиялык тазалоо жумуштары кеңири колдонулууда.

БОЛЕЗНОТВОРНЫЕ МИКРООРГАНИЗМЫ В ПОЧВЕ

(топурактагы оору пайда кылуучу микроорганизмдер) – патогендик микроорганизмдер (грекче патос «азап чегүү, кыйналуу, жапа чегүү», генос «төрөө, пайда кылуу»). Демек, бул микроорганизмдер топуракта түрдүү жугуштуу ооруларды (бутолизм, сибирдик жара, гангрена, столбняк) пайда кылышат.

БРОЖЕНИЕ (ачуу-кычуу) - гетеротрофтук бактериялардын, козу карындардын ширелүү чөйрөдө ачытуу-кычытуу процесстери. Бул – кычкылтексиз тиричилик. Ачуу-кычуунун жаратылышта, тиричиликте мааниси өтө зор. М.: бактериялардын айрым түрлөрү сүтүн, майдын ачуусун пайда кылат жана андан сүт, май кислоталары алынат.

В

ВАЛОВАЯ ПЕРВИЧНАЯ ПРОДУКЦИЯ (баштапкы дүң продукция) - убакыт бирдигиндеги белгилүү ылдамдыкта өсүмдүктөрдөгү фотосинтездин натыйжасында топтолгон органикалык азык заттар.

ВЕГЕТАТИВНОЕ РАЗМНОЖЕНИЕ (вегетативдик көбөйүү) - организмдин бөлүктөрүнөн пайда болгон жаңы организм. Бул жол менен бир клеткалуу жаныбарлар, ичеги көңдөйлүүлөр, жалпак курттар; көптөгөн бир клеткалуу, көп клеткалуу балырлар, козу-карындар, мохтор, папоротник сыяктуулар жана жабык уруктуулар көбөйүшөт. Практикада көбүнчө сабак, жалбырак, тамыр, тамыр-сабак, пияз түп ж.б. колдонулат.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ФАКТОРОВ (факторлордун өз ара катнашы) - организмдердин кандайдыр бир чөйрөнүн факторлоруна карата ыңгайланышы, ошол эле кезде башка факторлордун таасирлерине да жараша болот. Бул закон ченемдүүлүк факторлордун өз ара катнашын түзөт. М.: өтө ысык, кургак абанын нымдуу абага караганда жеңил сезилиши.

ВИБРАЦИЯ (дирилдөө, солкулдоо) - шаарлардын, транспорт-тун өсүшү жана андагы кубулуштар, жабдуулар, аспаптар жана алардын жогорку дирилдетүү фонду. Вибрация адам баласынын ден соолугуна өтө зыяндуу.

ВИКАРИЗМ (викаризм) - аймагынын же ареалынын жашоо шартынын өзгөрүшүнө байланыштуу, бир түрдү тектеш экинчи бир түрдүн алмаштырышы. Ал экологиялык шарт же жыл мезгили өзгөргөндө байкалат.

ВИРУСЫ (вирустар) - жаныбарлардын, адамдардын жана айрым өсүмдүктүн жугуштуу ооруларын пайда кылуучу, майда клеткасыз организмдер. Микроскоп менен гана көрүүгө болот. Алар белок, нуклеин кислоталарынан туруп, тирүү организмдин ичинде гана көбөйүп жашашат.

ВИРУСОЛОГИЯ (вирусология) - вирустар жөнүндөгү илим.

ВИТАМИНЫ (витаминдер) - латынча вита «тиричилик» дегенди билдирет. Демек организмдердеги нормалдуу зат алмашуу жана тиричилик үчүн зарыл органикалык заттар. Алар көбүнчө өсүмдүктөрдө пайда болот. Витаминдердин көпчүлүгү өсүмдүктө ар кандай ферменттик реакцияларга катышат. Витаминдердин жетишсиздиги ооруга чалдыктырат.

ВНЕШНИЕ РИТМЫ (сырткы ритмдер) - бул геофизикалык табият. Ал Жердин, Күндүн жана Айдын өз ара аракеттерине байланыштуу. Натыйжада, Жерде көптөгөн экологиялык факторлор – жарык режими, температура, басым, абанын нымдуулугу, атмосфералык электромагниттик талаа ж.б. закон ченемдүүлүктөр өзгөрүп турат.

ВНЕЯРУСНЫЕ РАСТЕНИЯ (ярустан тышкаркы өсүмдүктөр)- токой ярустарынын аралыгында кездешүүчү өсүмдүктөр. Булар – дарактардын боорлорундагы балырлар, эңилчектер, споралуу жана гүлдүү эпифиттер, лиандар.

ВНУТРЕННИЕ ЦИКЛЫ (ички циклдер) - организмдин физиологиялык ритми. Ар бир физиологиялык процесс ритмдүү жана ал үзгүлтүксүз болбойт. М.: клеткалардын бөлүнүшү, ферменттердин кызматы, митохондриянын иш-аракеттери, ички секрециялык бездердин иштеши, жүрөктүн согушу, нерв системалардын козголушу ж.б.

ВОДОЧИСТКА (сууну тазалоо) - суу түтүктөрүнө түшүүчү сууну белгилүү нормадагы көрсөткүчкө жеткирип, техникалык сапатын жакшыртуу.

ВОДОЧИСТКА ПЕРВИЧНАЯ (сууну биринчилик тазалоо) – анда сууну фильтрлерден өткөрүп, механикалык бирикмелерден ажыратат.

ВОДОЧИСТКА ВТОРИЧНАЯ (сууну экинчилик тазалоо) – сууну биохимиялык процесстерди колдонуу менен тазалоо. Анда суу активдүү балчыктан өтүп, механикалык жана химиялык ингредиенттерден толук ажырайт.

ВОДОЧИСТКА ТРЕТИЧНАЯ (сууну үчүнчүлүк тазалоо) – сууну даярдоо деп аталып, анда суу химиялык реагенттер менен иштетилет, же нурландырылып, стандартуу жакшы сапатка жеткирилет.

ВОДОЗАБОР (суу топтоочу жай) - агын суудан, бассейнден суу-сууларды топтоочу гидротехникалык ишкана. Андан суулар атайын түтүктөр аркылуу пайдаланууга чыгарылат.

ВОДЫ СТОЧНЫЕ (булганыч суулар) - өндүрүштөн, үй тиричиликтен, коммуналдык жана айыл чарба тармактарынан чыгарылган таштанды суулар.

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ (суу ресурстары) - бардык тирүү организмдердин жашоосун камсыз кылуучу өзгөчө минерал. Суу жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн клеткаларынын, ткандарынын негизги составын түзүп, татаал реакцияларды ишке ашырат. Жер шарындагы климат, аба, суу ресурстарына байланыштуу. Суу транспорттун, электр энергиясынын, өнөр жай, айыл чарба жана башкалардын негизи. Ал жер шарынын 70% түзсө да, азыркы күндөгү өтө тартыш минерал.

ВОДНЫЙ КАДАСТР (суу кадастры) - суу ресурстары боюнча маалыматтар. Анда суунун сандык, сапаттык касиеттери жана пайдалануу көрсөткүчтөрү камтылат. Суу кадастры региондор, бассейндер боюнча мамлекеттик суу кадастры деп түзүлөт.

ВОДЫ СУШИ (жер суулары) - жер суулары же гидросфера жердин өз алдынча катмарын түзөт. Ал эркин сууларды бүт кучагына алып, күн энергиясынын жана гравитациялык күчтөрдүн таасири астында бир абалдан экинчи абалга өтүп турат. Ал жердин башка катмарлары-атмосфера, литосфера менен байланышта болгон биосферанын бир бөлүгү.

ВОДОПОЛЬЗОВАНИЕ (сууну пайдалануу) - суунун составы

жана касиети анын конкреттүү пайдаланышына карата аныкталат. Суулар эки багытта пайдаланылат: биринчиси чарбалык, өндүрүштүк жана тиричилик максаттарында; экинчиси адамдардын эс алуусунда, спорттук бирикмелерде.

ВОДОРОДНАЯ ЭНЕРГЕТИКА (водороддук энергетика) -

айлана-чөйрөнүн тазалыгын сактоодо, энергиянын булагы катарында суутекти кеңири пайдалануу зарылчылыгы туулат. Анткени анын күйүү процессинде дистирленген суунун буусу чыгат да, 11723 кдж/кг жылуулук бөлүнөт. Бул нефть жана нефтопродуктыларынын жылуулугунан 2 эсе, таш көмүрдөн 4 эсеге көптүк кылат.

ВОДОХРАНИЛИЩА (суу сактагыч) - дарыя бассейндеринде

жайгашкан жасалма суу, чөйрөсү. СНГнын территориясында 150дөн ашык чоң көлөмдөгү суу сактагычтар бар, алардын ар биринин көлөмү 100млн. м³ ден ашык.

ВОЖАК (башчы) - жаныбарлардын үйүрүн жетектөөчү.

ВОЗРАСТНАЯ СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦИИ У ЖИВОТ-

НЫХ (жаныбарлардын популяциясынын жаштык түзүлүшү) - популяциялардын түрлөрүнүн көбөйүү өзгөчөлүктөрүнө карата бирдей же түрдүүчө топторду түзүүсү. М.: көптөгөн саранчалардын көбөйүшү. Эрте жазда булар көбөйө башташып, популяцияда жалаң гана жаштары топтолот. Эки, үч жумадан кийин особдордун жетилүүсү жүрөт ж.б.

ВОЗРАСТНАЯ СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦИИ У РАСТЕНИЙ

(өсүмдүктөрдүн популяциясынын жаштык жетилүүсү) - өсүмдүктөрдүн популяциясынын жаштык түзүлүштөрүн особдордун жаштык жетилүү абалы менен караганда, ал анын онтогенезинен башталып, чөйрө менен тыгыз байланышат. Жалпы онтогенез же өсүмдүктүн жалпы тиричилик цикли особдордун бардык этабын (түйүлдүктөн баштап, өлгөнгө чейин) кучагына алат.

ВЫБРОСЫ (таштандылар) - өндүрүштөрдөн, адам баласынын турмуш тиричилигинен чыккан түрдүү таштандылар.

ВЫБРОСЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ (технологиялык таштандылар) - атмосферага таралган зыяндуу өндүрүштүк таштандылар. Булардын негизги булактары: зыяндуу, уулуу заттар, аларды ташуу жана ачык абада сактоо; жылуулук электр станциялары, өндүрүштүк жана коммуналдык жылуулук берүүчү казандар, түтүн чыгаруучу түтүктөр ж.б.

Г

ГАБИТУС (габитус) - организмдин сырткы көрүнүшү, сырткы турпаты.

ГАЗ БОЛОТНЫЙ (саз газы) - анаэробдук чөйрөдө органикалык заттардын ажыроосунан пайда болгон газдардын аралашмасы. Саз газы - күйүүчү газ, составында 20-90% метан, көмүр кычкыл газы жана азот бар.

ГАЗ ПРИРОДНЫЙ (жаратылыш газы) - геолого-геохимиялык шарттарда табигый жол менен пайда болгон күйүүчү газ. Ал көбүнчө углеводдордон турат. Негизги компоненти метан (99%). Жаратылыш газы эркин түрдө нефти-газ катмарларында, жер алдында жана сууда болот.

ГАЛОФИТЫ (галофиттер) - туздуу чөйрөдө өсүүчү өсүмдүктөр. М.: сарсазан, солерос, көкпек ж.б.

ГАЛОФОБЫ (галофобдор) - грекче галос «туз», фобос «жек көрүү». Туздуулукту жек көрүүчү организмдер.

ГЕЙЗЕР (гейзер) - мезгил-мезгили менен ысык сууну жана бууну фонтан түрүндө атылтып (20-40 м) чыгарып туруучу булак.

ГЕЙЗЕРЫ (гейзерлер) - Йеллоусток (штат Вайоминг) паркындагы 40-57 °C ыссыктыктагы булактар гейзерлер өрөөнүн түзгөн.

ГАМЕТА (гамета) - эркектик жана ургаачылык жыныстык клеткалар.

ГАМЕТАНГИЙ (гаметангий) - организмдеги жыныс гаметаларын кармоочу атайын клетка.

ГАМЕТОФИТ (гаметофит) - өсүмдүктөрдүн гаплоиддик жыныстык мууну (к. заросток).

ГЕЛИОФИТЫ (гелиофиттер) - ачык жарыктыкта өсүүчү өсүмдүктөр.

ГЕМЕРОДИАФОР (гемеродиафор) - өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрүнүн адамдын иш-аракеттерине реакция бербестиги.

ГЕМЕРОФИЛ (гемерофил) - табигый өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрүнүн адамдын иш-аракеттеринин таасирине карай жашоо чөйрөсүн кеңейтүү жөндөмдүүлүгү.

ГЕМЕРОФОБ (гемерофоб)- адамдын иш-аркеттерин сүйбөстөн, ыңгайлашпай жок болуп кетүүчү өсүмдүктөр.

ГЕНОФОНД ПОПУЛЯЦИИ (популяциялардын генофонду) - белгилүү тукум куучулук касиетке ээ болгон тирүү жандыктардын түрлөрүнүн тобу. Ар бир биологиялык түр кайталанбайт. Ал өзүндө филогенетикалык информацияларды сактайт. Ошондуктан ар бир түрдүн жок болуп кетиши практикада жана илимде чоң жоготуу болуп саналат.

ГЕНОЦИД (геноцид) - калктын белгилүү бир тобунун, ыңгайсыз шарттын, расалык, улуттук, этникалык, маданий жана диний көз караштардын теңсиздигинен азайып, жок боло барышы.

ГЕНЕТИКА (генетика) - организмдин тукум куучулук жана өзгөргүчтүгү, аны жөнгө салуу ыкмалары жөнүндөгү илим.

ГЕОБОТАНИКА (геоботаника) - фитоценоздордун жайгашуу жана таркалуу закон ченемдүүлүктөрүн үйрөтүүчү экологиялык илим.

ГЕОЛОГИЯ (геология) - жердин түзүлүшү, составы, өнүгүү тарыхы, кыймылы жана андагы пайдалуу кен байлыктардын жайгашуусун ж.б. окутуп үйрөтүүчү илим.

ГЕОТЕРМАЛЬНАЯ ЭНЕРГЕТИКА (геотермалдык энергетика) - жер түпкүрүндөгү энергия. Анын чөйрөнү коргоодо, экономикада перспективдүү пайдасы зор. Азыркы учурда көптөгөн өлкөлөрдө (АКШ, Исландия, Грузия, Дагестан, Россия ж.б.) электроэнергияны алууда, имараттарды, парниктерди жылытууда, жер алдынан чыккан ысык булактарды пайдаланышат. Анын энергиясынын эсебинен миңдеген тонна органикалык отундар үнөмдөлөт.

ГЕОФИТЫ (геофиттер) - калыбына келтирүүчү бүчүрлөрү жер алдында болгон өсүмдүктөр.

ГЕРБИЦИДЫ (гербициддер) - отоо чөптөрдү жок кылууда колдонулуучу химиялык заттар. Чарбачылыкта алар кеңири колдонулуп келген. Азыркы учурда биосфераны коргоо максатында буларга белгилүү чек коюлат.

ГЕТЕРОТРОФЫ (гетеротрофтор) - өз алдынча жашоого мүмкүнчүлүгү болбогон хлорофилсиз, түссүз организмдер. Булар сапрофиттик (чириндилердин, калдыктардын эсебинен) жана мителик (тирүү организмдердин эсебинен) тиричилик кечиришет.

ГИГРОФИЛ (гигрофил) - нымдуу чөйрөнү сүйүүчү өсүмдүктөр.

ГИДАТОФИТЫ (гидатофиттер) - толугу менен сууда, же белгилүү бир бөлүгү сууда өсүүгө ылайыкташкан өсүмдүктөр: лилия, ряска ж.б.

ГИДРОБИОЛОГИЯ (гидробиология) - суу чөйрөсүндөгү тирүү организмдердин тиричилиги жөнүндөгү илим. Азыркы гидробиология экологиялык комплекстин составын түзөт.

ГИДРОБИОНТ (гидробионт) - суу чөйрөсүндө жашоочу организмдер.

ГИДРОЛОГИЯ (гидрология) - жаратылыш сууларын үйрөнүүчү илим. Суулардын абалын, андагы кубулуштарды иликтейт жана аларды пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн маалымдайт.

ГИДРОПОНИКА (гидропоника) - физиологиялык эритмелерди пайдалануу менен өсүмдүктөрдү топураксыз чөйрөдө (ташта, кумда, аба мейкиндигинде) өстүрүү.

ГИДРОТАКСИС (гидротаксис) - организмдердин нымдуу чөйрөнүн (суунун) таасирине карата кыймылы, он жообу.

ГИДРОХОРИЯ (гидрохория) - мөмөлөрдүн, уруктун суу аркылуу таркалышы. Мисалы: пальма, өлөң ж.б.

ГИДРОСФЕРА (гидросфера) - жердин суу каптаган катмары.

Ал литосфера, биосфера жана атмосферанын көптөгөн бөлүгүн ээлейт.

ГИДРОФИТЫ (гидрофиттер) - сууларда, суу жээгинде, сазда өсүүчү өсүмдүктөр.

ГИГРОФИЛЫ (гигрофилдер) - нымдуулукту сүйүүчү организмдер.

ГИГРОФИТЫ (гигрофиттер) - нымдуулукта өсүүчү өсүмдүктөр.

ГИДРОЭНЕРГЕТИКА (гидроэнергетика же суу энергетикасы) - суулардын потенциалдык энергиясын пайдалануу менен курулган электр станциялар – гидроэлектростанциялар. Алар чөйрөнү булгабайт. Бул багытта Кыргызстан дүйнөдө көрүнүктүү орунду ээлейт.

ГИГИЕНИЧЕСКОЕ НОРМИРОВАНИЕ АТМОСФЕРНЫХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ (атмосферанын булганышына гигиеналык өлчөм)

- атмосфераны таза сактоо негизги мыйзамдардын бири. Көп убактарга чейин атмосфераны таза сактоо, аны жакшыртуу чараларына көңүл бурулбай келген жана кийинчерээк атайын мыйзамдар, жоболор иштелип чыккан. Анын негизинде абага чыгарылуучу таштандылардын атайын өлчөмдөрү белгиленет.

ГИЛЕЯ (гилея) - тропикалык нымдуу токой.

ГИПОКСИЯ (гипоксия) - организмде кычкылтектин жетишсиздиги. Бул кубулуш абанын булганышынан пайда болот. Көбүнчө шаардыктарга мүнөздүү ал кычкылтектик ачкачылык деп аталат.

ГОЛОЗОЙ (голозойлор) - татаал органикалык кошулмалар менен тамактанып, аларды жөнөкөй составдык компоненттерге ажыратып, синирүүгө жөндөмдүү организмдер. Голозойлор сапрофагдар, фитофагдарга бөлүнүшөт.

ГОМЕОСТАЗ ПОПУЛЯЦИИ (популяциялардын гомеостазы) - белгилүү шартта популяциянын оптималдуу санынын сакталышы. Эволюциялык жактан тыгыз биотикалык байланыштын натыйжасында пайда болгон экосистеманын же биосферанын салыштырмалуу тең салмактагы абалы.

ГОМОЙОГИДРИЧЕСКИЕ РАСТЕНИЯ (гомойогидриддик өсүмдүктөр) - бул ткандарында дайыма суу сактоочу өсүмдүктөр, анча-мынча суунун жетишпөөсүнө туруштук беришет. Буга көбүнчө жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр кирет. Алардын клеткасында чоң көлөмдөгү вакуол (боштук) болот, ал дайыма суунун запасын кармайт.

ГОМОЙОТЕРМИЯ (гомойотермия) - чөйрөнүн температурасынын өзгөрүүсүнө карабастан, денеде дайыма бирдей температуранын сакталышы. Бул канаттуулар менен сүт эмүүчүлөргө гана мүнөздүү.

ГОМОЛОГИЧНЫЕ ОРГАНЫ (гомологиялык органдар) – келип чыгыштары, түзүлүштөрү бирдей, бирок аткарган кызматтары түрдүүчө органдар. М.: адамдын колу, канттуулардын канаты ж.б.

ГОМОЛОГИЯ (гомология) - келип чыгуусу жана түзүлүшү боюнча окшоштук.

ГОРМОНЫ (гормондор) - организмдеги адистешкен клеткалардын же органдардын иштеп чыгарган биологиялык активдүү заттары. Аларды ички секрециялык бездер, калкан бездери жана ашказан астындагы бездер ж.б. иштеп чыгарат.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ АГРОНОМИЧЕСКАЯ СЛУЖБА

(мамлекеттик агрономиялык кызмат) - СССРдин тушунда түзүлүп, анын милдети топуракты комплекстүү изилдөө, тоютту, айыл чарба азыктарынын сапатын текшерүү, жер семирткичтерди пайдалануунун мөөнөтүн белгилөө жана аларды колдонуу эрежелерин сактоого негизделген.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ КАРАНТИННАЯ СЛУЖБА (мамлекеттик карантин кызматы)

- башка өлкөлөрдөн же дубандардан түрдүү жугуштуу оорулардын, оору таркатуучу зыянкечтердин өтпөстүгүн камсыз кылуу жана аны жок кылуу максатында жүргүзүлүүчү иштер. Бул жумуштар токой чарбасында, мал чарбасында ж.б. өндүрүштөрдө аткарылат.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА СТАНДАРТИЗАЦИИ

(мамлекеттик стандарттык система) - атмосфералык абаны таза сактоо боюнча түзүлгөн атайын стандарт. Ар бир мамлекеттин стандарттары жана нормативдүү техникалык документтери түзүлүп, ал боюнча атайын чаралар ишке ашырылат.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ВОДНЫЙ КАДАСТР (мамлекеттик суу кадастры) - бул система СССРде 1978-жылы киргизилген. Мунун милдети ар бир суу ресурстарына мүнөздөмө берүү, аларды пайдалануу, эсебин алуу, суу чарба балансын иштеп чыгуу, аларды нормага салуу жана санитардык-гигиеналык жактан стандартташтыруу. Эми бул кадастр мурдагы СССРдин курамынан бөлүнүп чыккан, ар бир эгемендүү мамлекетте өз алдынча иштейт.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЛЕСНОЙ ФОНД (мамлекеттик токой фондусу) - мурдагы СССРдин территориясынын 770 млн. гектардан ашыгын токой ээлейт. Мамлекеттик токой фондусун союздук республикалардын токой чарбаларынын комитеттери түзгөн. Эми ар бир эгемендүү мамлекет токой ресурстары боюнча өз алдынча иштерди алып барат. Кыргызстанда арча, карагай, пихта, жаңгак ж.б. өсүмдүктөрдүн тобунан турган токойлор бар. Алардын жаратылышта, эл чарбасында мааниси зор.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ (мамлекеттик стандарт) - чөйрөгө белгилүү өлчөмдөгү таштандыларды чыгаруу мүмкүндүгү бонча атайын мамлекеттик стандарт 1980-жылдын январь айынан баштап иштейт. Мунун негизинде шаарлардагы жана калк отурукташкан пунктардагы өнөр жай өндүрүштөрүнүн абалы жана келечеги аныкталып, үйрөнүлүп, алардын өлчөмү белгиленип, адамдарга, жандыктарга, өсүмдүктөргө зыян келтирбегендей деңгээлде ылайыкташтырылат.

ГЛОБАЛЬНОЕ ЗАГРЯЗНЕНИЕ (глобалдык булгануу) – планетанын табигый абалынын түрдүү точкаларындагы физика-химиялык, биологиялык көрсөткүчтөрдүн бузулушу.

ГРАВИТАЦИЯ (гравитация) - мейкиндиктеги пайда болгон бүткүл дүйнөлүк тартылуу күчү.

ГРУППЫ ЭКОСИСТЕМ (экосистеманын группалары) – белгилүү региондогу жаратылыштын корук түрүндөгү бөлүктөрү.

ГУМУС (гумус) - топурактын органикалык заттарды кармаган азыктуу бөлүгү. Ал өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын калдыктарынан пайда болуп, кара-күрөң түстө. Гумус кислоталары гумин жана ульминдерден турат. Гумус тирүү организмдер менен топурактын ортосундагы экосистеманын иш-аракетинен пайда болот. Мисалы, кара топуракта гумус 10%; күл топуракта 2-4% ж.б. болот.

Д

ДЕБИТ (дебит) - табыгый булактан же суу берүүчү жерден чыккан суунун убакыт бирдигиндеги иштетилген көлөмү. Французча debit - иштетилген, жумшалган.

ДЕГРАДАЦИЯ ПОЧВЫ (топурактын деградациясы) – топурактын сапатынын начарлашы, бузулушу. Ал биринчиден, жаратылыш күчтөрүнөн (сел, шамал ж.б.) экинчиден, адамдардын иш-аракеттеринен (жердин туура эмес сугаруу, агротехникалык эрежелерди бузуу, токойлорду кыркуу, жайыттарды туура эмес пайдалануу, топуракты ар кандай химиялык заттар, таштандылар менен булгоо) пайда болот. Натыйжада, топурактын гумусу азаят, анын түзүлүшү бузулат жана түшүмдүүлүгү төмөндөйт.

ДЕГРАДАЦИЯ (деградация) - чөйрөөнүн акырындап начарлоосу. Мисалы, топурактын деградациясы.

ДЕНДРОЛОГИЯ (дендрология) - ботаниканын дарак, бадалдарды изилдөөчү бөлүмү. Ал дарак, бадалдардын системасын, морфологиясын, биологиялык касиетин, таралышын жана эл чарбасында пайдаланышын үйрөтөт.

ДЕМОГРАФИЯ (демография) - калк (эл) боюнча үйрөтүүчү илим тармагы.

ДЕЗАКТИВАЦИЯ (дезактивация) - радиоактивдүү заттарды (булганууларды) курулуштардан, буюмдардан ж.б. жок кылуу.

ДЕФОЛИАНТ (дефолиант) - өсүмдүктүн жалбырагын жок кылууга колдонулуучу химиялык зат. М.: пахтаны оңой жыйнап алуу механизмдин ишке ашырууда колдонулат.

ДЕТЕРГЕНТЫ (детергенттер) - синтетикалык органикалык бирикме. Ал орчундуу биогендердин составында болуп, абанын, суунун, топурактын сапатын кескин начарлатат.

ДИАПАУЗА (диапауза) - популяциянын өөрчүү мезгилиндеги азыктын же мейкиндиктин азайып кеткен, түгөнгөн учурундагы (тез арада) көбөйүү сезонунун дароо токтошу диапауза деп аталат.

ДИГРЕССИЯ (дигрессия) - түрдүү шарттардын таасирлеринин күчөшү менен биоценоздун түзүлүшүнүн бузулушу, жакырланышы. М.: азыркы шарттагы жайыттардын бузулушу.

ДИВЕРГЕНЦИЯ (дивергенция) - эволюциялык процессте организмдердин мурдагы окшош белгилеринин, касиеттеринин өзгөрүп кетиши.

ДИМОРФИЗМ (диморфизм) - бир эле түргө таандык организмде эки түс же эки башка морфо-физиологиялык белгилердин болушу. Мисалы: канаттык диморфизм, жыныстык диморфизм ж.б.

ДИНАМИКА ЭКОСИСТЕМЫ (динамика экосистемы) – тышкы факторлордун негизинде экосистеманын калыбына келүү өзгөргүчтүгү. Мисалы, мезгилдердин алмашуусу, аба-ырайынын алмашуусу (жаан-чачын болушу, кайра ачылышы ж.б.). Аларга карата организмдердин өзгөрүлүшү жана калыбына келиши.

ДИСПЕРСИЯ (дисперсия) - организмдердин мейкиндиктеги таркалуу мүнөзү.

ДИСК СЕККИ (Секки дискасы) - суунун тунуктугун өлчөөчү прибор.

ДЫРА «ОЗОНОВАЯ» (ОЗОННАЯ) («озондук» тешик) – планетанын озон катмарындагы озондун кескин азайышы. Азыркы учурда «озондук» тешик көбөйүүдө. Өзгөчө Антарктидада, Арктикада кеңири байкалгандыгы тууралуу маалыматтар айтылат. Бул көрүнүш жаратылышка коркунуч туудурат.

ДЛИННОДНЕВНЫЕ РАСТЕНИЯ (узун күндүк өсүмдүк) - географиялык жогорку кеңдикте өскөн өсүмдүктөр.

ДНЕВНЫЕ ЗООНЕКРОФАГИ (күндүзгү зоонекрофагдар) – күндүн эң ысык мезгилинде курт-кумурскалардын калдыктары менен азыктануучулар. Күндүзү алар тирүү майда курт-кумурскаларды да азык катары пайдаланат.

ДОЖДИ КИСЛОТНЫЕ (кислоталык жаан-чачын) – атмосфералык аба нымдуулугундагы өндүрүш таштандыларынын (SO_2 , NO , HCl ж.б.) эришинен пайда болгон жамгыр, кар. Ал өз кезегинде сууларды,

топуракты кычкылдандырып, андагы балыктарды, башка жандуу организмдерди өлтүрүп жок кылат жаңа токойлорду кууратып, аянтын кыскартат.

ДОМИНАНТЫ (доминаттар) - биоценоздогу сан жагынан үстөмдүк кылуучу түрлөр. Доминанттар коомдоштукта анын түрдүк ядросун түзүшөт. М.: карагайлуу токойдогу карагайдын башка дарактарга үстөмдүгү.

ДОМИНИРУЮЩИЕ ПРИЗНАКИ (доминанттуу белгилер) - басымдуу белгилер.

ДОЗА (доза) - организмге таасир этүүчү заттын саны.

ДРЕНАЖ (дренаж) - англ. drain - кургатуу. Жер алдындагы грунт сууларды жыйнап, атайын трубалар, каналдар аркылуу сыртка чыгаруу үчүн жасалган курулуш.

Е

ЕДИНСТВО ЖИВОГО ВЕЩЕСТВА (тирүү заттардын биримдиги) - биосферада тирүү организмдер генетикалык, термодинамикалык жана кычкылтектеги пайдалануу боюнча өз ара биримдикте болушат.

ЕМКОСТЬ БИОЛОГИЧЕСКОГО КРУГОВОРОТА (биологиялык алмашуунун сыйымдуулугу) - белгилүү экосистемадагы тирүү заттардын составындагы химиялык элементтердин санынын сыйымдуулугу.

ЕСТЕСТВЕННОЕ ЗАГРЯЗНЕНИЕ (табигый булгануу) - адам баласынын иш-аракеттерисиз, кийлигишүүсүз, табияттын түрдүү кубулуштарынын негизинде сырткы чөйрөнүн булганылышы. Мисалы, өрт, сел, вулкандык жарылуулар ж.б.

ЕСТЕСТВЕННЫЙ ОТБОР (табигый тандалыш) – эволюциянын жүрүшүндө чөйрөнүн шарттарына чыдамдуу организмдердин тирүү калып, тукум берүү процесси.

Ж

ЖАРОВЫНОСЛИВЫЕ ПРОКАРИОТЫ (ысыкка чыдамдуу прокариоттор) - буларга термофилдик бактериялар жана кээ бир көкжашыл балырлар кирет. Алар +85...+90⁰ Сгы ысык булактарда кездешет.

ЖАРОВЫНОСЛИВЫЕ ЭУКАРИОТЫ (ысыкка чыдамдуу эукариоттор) - булар өтө ысык жерлерде (кургак талаа, чөл, саванналарда) жашоочулар. М.: сөксөөлдөр, кактустар, шыбактар, кескелдириктер, төөлөр ж.б.

ЖИВОЕ ВЕЩЕСТВО (тирүү заттар) - тирүү организмдердин жалпы жыйындысы. Бул түшүнүктү В.И.Вернадский киргизип, анын жаратылыштагы активдүү материя экендигин белгилеген. Тирүү заттар биосферада гиганттык геохимиялык кызмат аткарат.

ЖИЗНЕННАЯ ФОРМА ЖИВОТНЫХ (жаныбарлардын тиричилик формалары) - жаныбарлардын жашоо чөйрөсүнө карата түрдүү формаларда болушу.

ЖИЗНЕННАЯ ФОРМА РАСТЕНИЙ (өсүмдүктөрдүн тиричилик формалары) - өсүмдүктөрдүн вегетативдик денесинин тышкы чөйрөгө карата жаралгандан өлгөнгө чейинки ыңгайланышы. Бул түшүнүктү 1884-жылы ботаник К.Варминг киргизген.

ЖЕСТКОСТЬ ВОДЫ (суунун туздуулугу) - суудагы эриген туздардын (кальций, магний) болушу. Өтө жумшак сууда 1,5 мг-экв., жумшак сууда 1,5-3 мг-экв., туздуу сууда 7-9 мг-экв. өтө туздуу сууда 9мг-экв. жогору туздар болот.

З

ЗАГРЯЗНЕНИЕ АТМОСФЕРЫ (атмосферанын булганышы) - атмосферага түрдүү химиялык заттардын, физикалык агенттердин же кандайдыр зыяндуу организмдердин таралышы.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ АНТРОПОГЕННОЕ (антропогендик булгануу) - адам баласынын чарбачылыктагы түз же кыйыр иш-аракеттеринен пайда болгон булгануу.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ВОД (суунун булганышы) - өнөр жай, коммуналдык жана айыл чарба өндүрүштөрүнөн чыгарылган түрдүү таштандылардын сууга кошулушу. Алар микроорганизмдер жана жылуулук аркылуу суунун булганышын күчөтөт.

ЗАГРЯЗНЯЮЩИЕ ВЕЩЕСТВА ВОДЫ (сууну булгоочу заттар) - өнөр жайлардан, тиричилик процесстерден чыгарылган суунун сапаттык нормасын бузуучу заттар. Алар бактериялык, коллоиддик, минералдык, органикалык, биологиялык түрлөрдө болушат.

ЗАКАЗНИК ФЛОРИСТИЧЕСКИЙ (флоралык заказник) - жергиликтүү флорага мүнөздүү белгилүү группадагы өсүмдүктөр жана алардын топторун коргоого багытталган чек.

ЗАКАЗНИКИ (заказниктер) - жаратылыш комплексинин белгилүү бөлүгүндөгү (биогеоценоздогу) бир же бир нече түрлөрдү же экологиялык компоненттерди сактоо үчүн чарбалык иш-аракеттерге тыюу салынган жай. Заказниктер аңчылык, ихтиологиялык, токой жана ландшафтык деп бөлүнүшөт.

ЗАКОН ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ (экологиялык факторлорунун өз ара байланыш закону) - организмдеги жогорку концентрациядагы зат, концентрациясы аз сандагы башка затты алмаштырууга жөндөмдүү. Мисалы, организмдеги кальцийдин дефицитин стронций алмаштырууга жөндөмдүү.

ЗАКОН КОНКУРЕНТНОГО ИСКЛЮЧЕНИЯ (конкуренттик сүрүп таштоо закону) - бирдей экологиялык муктаждыктагы эки түрдүн бири конкуренттик абалда сөзсүз сүрүлүп ташталат. Бул закон ченемдүүлүктү Г.Ф.Гаузе аныктаган.

ЗАКОН ОПТИМУМА (оптимум закону) - организмдердин жашоосунда жагымдуу шарттардын болушу.

ЗАКОН ПЕССИМУМА (пессимум закону) - оптималдык жагымдуу шарттын улам начарлап өзгөрүшүнүн организмди өлүмгө дуушар кылышы.

ЗАМОР (замор) - кычкылтектин жетишсиздигинен сууда жашоочу организмдердин массалык түрдө кырылышы.

ЗАПАС ПОПУЛЯЦИИ (популяциялык запас) – популяциялардын узак мезгилдер бою көбөйүүгө жөндөмдүү бөлүгү.

ЗАПОВЕДНИК (корук) - жаратылыштын эталондорун, кооз ландшафтарды, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын баалуу түрлөрүн коргогон, өстүргөн аймак, суу бети. Анда олуттуу илим-изилдөө иштери жүргүзүлөт.

ЗАПОВЕДНИК БИОСФЕРНЫЙ (биосфералык корук) – чарбалык иш-аракеттер жүргүзүлбөгөн, же азыраак жүргүзүлгөн жаратылыш аймагынын бөлүгү. Ага ошол ареалга мүнөздүү, көрктүү аянт (территория) ажыратылат. Азыркы күндө 60 тан ашык өлкөдө 120млн.га аянтты ээлеген 275 биосфералык корук түзүлгөн. Алар ЮНЕСКО тарабынан «Адам жана биосфера» (1987) проблемаларын чечүүгө негизделип, биоиндикаторлор катарында колдонулат. Кыргызстанда Сары-Челек биосфералык коругу иштейт.

ЗАПОВЕДНИКИ (коруктар) - жаратылышты табигый абалында сактоо максатында түзүлгөн атайын территориялар. Корук белгилүү территориянын эталону болуп, анда биоценоздордун бардык элементтери үчүн атайын режим сакталат. Коруктар мурдагы СССРде 150дөн ашуун болуп, аянты 15млн. гектардан ашкан. Кыргызстанда Ысык-Көл, Сары-Челек, Беш-Арал, Нарын коруктары бар.

ЗАРОСТОК (өсүндү) - споралуу өсүмдүктөрдүн спорадан өсүп чыккан жыныстык мууну. Анда жыныс органдары (архегония, антеридия) пайда болот.

ЗАСОЛЕНИЕ ПОЧВ (топурактын туздууланышы)- топурактын туздууланышы азыркы шарттагы өзгөчө проблемалардын бири. Топуракта 0,25% жогорку сандагы түрдүү туздардын пайда болушу. Алар Na_2CO_3 , MgCO_3 ж.б. Булардын айрымдары (натрий туздары) топурактын түшүмдүүлүгүн кескин начарлатат. Табигый шартта топуракты туздуулукка каныккан грунт суулар туздандырышат. Ал өзгөчө ысык, кургак шарттарда күчөйт жана айрым туура эмес сугат иштеринин натыйжасынан пайда болот.

ЗАСОЛЕНИЕ ВОД (суунун туздууланышы) - жаратылыштан жана антропогендик фактордун негизинде суудагы туздардын концентрасиясынын жогорулоосу. Мисалы, таза тузсуз сууда туздун 1г/л болуп кетиши.

ЗООБЕНТОС (зообентос) - грекче зоо «жаныбар» бентос «суунун терең түбү». Демек суунун түбүндө жабышып жашоочу жаныбарлар. М.: кораллдар, малюскалар, рак сыяктуулар, губкалар, күрөң балырлар ж.б.

ЗОНА ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ (экологиялык өзгөчө кырдалдуу зона) - адам баласынын чарбалыктан же башка иш-аракеттеринин натыйжасынан курчап турган чөйрөнүн белгилүү территориясына кескин тескери таасиринин күчөшү. Бул территория калктын ден соолугуна, экосистеманын тең салмагына жана өсүмдүк, жаныбарларлардын генетикалык фондуна өзгөчө тескери таасирин тийгизет.

ЗОНА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА (экологиялык кризистеги зона) - көрсөтүлгөн нормадан 5-10 эсе булганыч заттары көп болгон территория. Бул аянтта экосистеманын продуктуулугу кескин кыскаруу менен топурак 20-50% деградиацияланган болот.

ЗООНОЗЫ (зооноздор) - жаныбарлардагы жугуштуу мите, ал адамдарга бурцеллоз, чума, сибирдик жара ж.б. ооруларды таркатат.

ЗООПЛАНКТОН (зоопланктон) - суунун деңгээлинде асылган абалда жашоочу жаныбарлар. Булар жөнөкөйлөр тибиндеги жаныбарлар: сифонофорлор, майда рак сымалдар ж.б.

ЗООФАГИ (зоофагдар) - тирүү жандыктар менен азыктануучу организмдер.

ЗООХОРИЯ (зоохория) - өсүмдүктөрдүн спораларынын жана уруктарынын жаныбарлар аркылуу таркалышы. М.: уруктун, мөмөлөрдүн, сүт эмүүчүлөрдүн жүндөрүнө жабышып таркалышы.

ЗООЦЕНОЗ (зооценоз) - белгилүү территориядагы жаныбарлардын түрлөрүнүн биримдиги (коомдоштугу).

ЗООЦИД (зооцид) - айрым жаныбарларды жок кылууга колдонулуучу химиялык зат.

ЗЕМЕЛЬНЫЙ КАДАСТР (жер кадастры) - жердин жаратылышы, чарбалык жана укуктук эрежелери жөнүндөгү маалыматтардын жыйындысы. Ал жерди пайдалануу жөнүндөгү эсеп-кысапты, анын саны, сапаты жөнүндөгү маалыматтарды камтыйт.

ЗЕМНАЯ КОРА (жер кыртышы) - жердин үстүнкү катмары, ал литосферанын бөлүгү болуп, калыңдыгы 3-4, 50-75 км ге барабар (океан астында 5-10 км).

И

ИЗОГАМИЯ (изогамия) - формасы жана көлөмү бирдей гаметалардын кошулушу.

ИЗОЛЯЦИЯ (изоляция) - белгилүү топтогу особдорду же алардын группаларын (популяция, коомдоштук, систематикалык категория) бири-биринен бөлүп коюу, обочолотуу. Бул көбүнчө антропогендик таасирлердин натыйжасынан болот. М.: газ түтүктөр, шоссе жолдор ж.б. курулуштар, сүт эмүүчүлөрдүн, рептилиялардын популяцияларын бөлүп, обочолотуп коет. Жасалма изоляциялар көптөгөн түрлөрдүн жок болушуна алып келет.

ИММИГРАЦИЯ (иммиграция) - организмдердин мурда жашабаган башка чөйрөгө көчүшү же пайда болушу. Иммигранттарды жок кылуу зарылчылыгы көп кездешет. Анткени алар чарбачылыкка жана экологияга чоң зыяндарды алып келиши мүмкүн. Мисалы, карантин пайда кылуучу иммигранттык түрлөр.

ИММУНИТЕТ (иммунитет) - латынча иммунитетас «бир нерседен кутулуу». Организмдин кандайдыр бир оорудан же атайын эмдөөдөн кийин жугуштуу оорудан кутулушу. Иммуитет – өтө кеңири

маанидеги түшүнүк. Иммунитеттин механизми сырттан келүүчү коркунучтуу (бөтөн) заттардан сактайт. Анда организмдин антителолору кызмат этишет.

ИММУНОГЛОБУЛИН (иммуноглобулин) - организмге келген бөтөн затка, антигенге, каршы организмдин өзүнөн иштелип чыккан белок.

ИММУНОДИФИЦИТ ПЛАНЕТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ (экологиялык планетанын иммунодефицити) - биосферанын депрессиядагы сапаттык абалы. Бул учурда курчап турган чөйрөдө иммунодефицит байкалат, б.а. жаратылыш планетанын бүтүн бир организми, анын каршылык көрсөткүч күчү, глобалдык антропогендик процесстерден кайталангыс деформацияланат.

ИММУНОЛОГИЯ (иммунология)- иммунитет жөнүндөгү окуу. Анда антиген менен антителолордун ортосундагы механизмдер аныкталат. Иммунитет жөнүндөгү окуунун негиз салуучусу И.И.Мечников.

ИНБРИДИНГ (инбридинг) - туугандык жагынан жакын особдордун аргындашуусу. Бул учурда популяцияда гомозиготалар көбөйүшөт.

ИНВАЗИЯ (инвазия) - түрлөр жашабаган бош территорияга особдордун отурукташуусунан пайда болгон жаңы популяция.

ИНГИБИТОР (ингибитор) - 1) кандайдыр бир организмде пайда болуп, бөлүнүп чыгуу менен башка бир түрлөрдү, же түрлөрдүн ичиндеги особдордун өрчүшүн басаңдатуучу заттар; 2) биологиялык процесстерди тормоздоочу заттар; 3) химиялык реакцияларды басаңдатуучу заттар. Мисалы, өсүмдүктүн өсүшүн басаңдатуучу зат.

ИНЖЕНЕРНАЯ ГЕОЛОГИЯ (инженердик геология) – чөйрөнүн геологиялык касиети жана динамикасы жөнүндөгү илим. Ал адам баласынын инженердик-курулуш жана инженердик-чарба байланыштарындагы чөйрөнү коргоо жана сарамжал пайдаланууну процесстерин камтыйт.

ИНСЕКТИЦИДЫ (инсектициддер) - зыяндуу курт-кумурскалар менен күрөшүүдө колдонулуучу химиялык заттар.

ИНДИФФЕРЕНТНЫЕ ВИДЫ (индифференттик түрлөр) – топурактын кычкылдуулугуна карата (рНтын түрдүү маанисинде) жашоого жөндөмдүү түрлөр. М.: түрдүү дан өсүмдүктөр.

ИНДЕКС КАЧЕСТВА СРЕДЫ (чөйрөнүн сапаттык индекси) - курчап турган чөйрөнүн коюлган максатка төп келишине карата сандык көрсөткүчү. Ал шкала менен же коэффициент менен берилет. Мисалы, ПДК (предельно-допустимый коэффициент) түрүндө туюнтулат.

ИНСПЕКЦИЯ (инспекция) - жаратылыштын тигил же бул формаларын, байлыктарын пайдаланууда атайын түзүлгөн көзөмөлдөө системалары: суу, балык, аңчылык ж.б. инспекциялары.

ИНТЕРЬЕР (интерьер) - белгилүү бир чоң имараттын, үйдүн ички бөлүгү. Бул түшүнүк имараттын планировкасын, бөлүктөрүн, сырткы мүнөзүн, кооздугун ж.б. кучагына алат. Интерьер адам баласынын чөйрөсүндөгү негизги факторлорунун бири.

ИНСТИНКТ (инстинкт) - сырткы жана ички дүүлүктүргүчтөргө карата организмдин татаал тубаса реакцияларынын жыйындысы.

ИНСУЛИН (инсулин) - ашказан астындагы без иштеп чыгаруучу гормон-белок.

ИНТЕНСИВНАЯ КОРНЕВАЯ СИСТЕМА (интенсивдүү тамыр системасы) - топурактын анчейин эмес көлөмүн ээлеген, жыш бутактуу тамырлар.

ИНТЕРФЕРОН (интерферон) - организм кандайдыр бир вирус менен ууланган мезгилде, ага карама-каршы башка бир зат-интерферон пайда болот да клеткадагы вирусту кысат, сүрүп чыгат. Интерферон составында белоктун жана углеводдун молекулаларын кармайт. Интерферонду бардык омурткалуу жаныбарлардын клеткалары пайда кылат. Интерферонду адамдын лейкоцитинен алууга болот.

ИНТРОДУКЦИЯ (интродукция) - өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын белгилүү бир түрлөрүн же особдорун бир ареалдан башка ареалга көчүрүү, аларды атайын өстүрүү.

ИНТРОДУЦЕНТ (интродуцент) - жаңы регионго жакшы ыңгайлашып калган организмдер.

ИОНОСФЕРА (ионосфера) - атмосферанын бийик катмары (80-50 км жерден бийиктикте).

ИРРИГАЦИЯ (ирригация) - талааларды, огороддорду ж.б. агроценоздорду жасалма жолдор менен сугаруу.

ИСКОПАЕМЫЕ ПОЛЕЗНЫЕ (пайдалуу кендер) - жер кыртышындагы минералдар жана кошулмалар. Айыл чарбачылыкта кеңири колдонулат. Пайдалуу кендер катуу (көмүр), суюк (нефть, тузсуз жана минералдык суулар) жана газ түрүндө (табигый күйүүчү жана инерттик газдар) болушат.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ (курчаган жаратылыш чөйрөсүн изилдөө) - мында курчап турган ар бир нерсе, анын түзүлүшү, жаратылыш кубулуштары үйрөнүлөт. Алардын баары адамдардын биосоциалдык жашоосуна, чарбалык максаттарына багытталган.

К

КАДАСТР (кадастр) – кубулуштардын, объектилердин сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрүнүн системалуу жыйындысы. Анда объектилердин физика-химиялык мүнөздөмөсү, классификациясы, динамикасы, үйрөнүү даражасы, экология - социалдык-экономикалык бааланышы камтылат.

КАНАЛИЗАЦИЯ (канализация) - үй тиричиликтен, өндүрүштөн, чарбачылыктан чыккан иштетилген ыплас сууларды жыйноочу жана аларды тазалап агызуучу инженердик курулуштар тибиндеги системалар.

КАННИБАЛИЗМ (каннибализм) - бир тукумдун ичиндеги жаныбарлардын бири-бирин жеп коюу өнөкөтү. М.: окунь, треска, щука балыктары, циклоптор, көптөгөн деңиз жылдыздары ж.б. кирет.

КАНЦЕРОГЕНЫ (канцерогендер) - адамдарда, жаныбарларда жана өсүмдүктөрдө шишик ооруларын пайда кылууга жөндөмдүү химиялык бирикмелер, же физикалык агенттер.

КАРБОН (лат. carbon-көмүр) - таш көмүр доорунун кыскартылган аты. Карбон доорунун кыртыштарында таш көмүр кени кездешет.

КАРИОТИП (кариотип) - өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын ар бир түрлөрүнүн клеткаларындагы туруктуу эки эселенген (диплоиддик) хромосомдордун топтому. Ал аталык жана энелик гаплоиддик хромосомдордон турат.

КАРПОФАГИ (карпофагдар) - өсүмдүктөрдүн уругу, мөмөсү менен азыктануучулар.

КАРСТ (карст) - Югославиядагы тоонун аты менен мында карбонат, сульфат, галоиддердин эриши жана жегичтиги менен карстык үңкүр, боштуктар ж.б. пайда болот.

КАТАБОЛИЗМ (катаболизм) - анаболизмге карама-каршы жүрүчү метаболизмди түзүүчү процесс. Ал организмдеги азык заттардын ажыроосун ишке ашырат. Мисалы, боордогу гликогендин ажыроосунан организмге керектүү энергия пайда болот.

КВОТА (квота) – 1. Популяциянын айрым особдорун олжо катарында жыйноого, атып алууга, тутууга карата белгиленген закондуу норма.

2. Эл аралык келишимдердин негизинде жаратылыш ресурстарын пайдалануу нормасы.

КЕНИАПИТЕК (кениапитек) - Кенияда, Африка 14 млн. жыл мурдагы жашаган адам сымал маймыл.

КИБЕРНЕТИКА (кибернетика) - грекче кибернетика «башкаруу искусствосу»- коомдү, тирүү организмдерди, машинаны жалпы башкаруунун принциптерин үйтөтүүчү илим.

КИСЛОТНОСТЬ ПОЧВЫ (топурактын кычкылдуулугу) - топурактагы суутектин иондорунун концентрацияларына карата кычкылдуулугу.

КИСЛОТНЫЙ ДОЖДЬ (кычкыл жамгыр) - бул учурда жамгыр кычкыл, андагы рН 5,6 дан кичине. Ал учурда атмосферанын нымдуулугунда өндүрүштүн таштандылары (SO_2 , NO_2 , HCl ж.б.) эриген абалда кездешет.

КЛИМАКС (климакс) - организмдердин коомдоштугундагы өзгөрүү, өрчүү процесстеринин басандашынан пайда болгон салыштырма туруктуулук, же суксециянын акыркы стадиясы.

КЛИМАКСОВОЕ СООБЩЕСТВО (климакстык шериктештик) - к. климакс.

КЛИМАТОЛОГИЯ (климатология) - климат жөнүндөгү илим. Ал жер шарынын климатынын байыркысын, азыркысын жана ага адам баласынын таасирин үйрөтөт.

КОАЦЕРВАТЫ (коацерваттар) - органикалык эритмедеги жарым өткөргүчтүк биринчилик мембраналуу микроскоптук «тамчы». Анда органикалык зат концентрацияланат да, ал сырткы чөйрө менен байланышып, зат алмашуу, көбөйүү процесстерин ишке ашырат.

КОЛОНИИ (колониялар) - бир түргө кирген особдордун жыжыйындысы. Булар отурукташкан топторду түзүшөт М.: бир клеткалуу балырлар, көптөгөн ак чардактар, чар каргалар ж.б.

КОЛЛЮВИЙ (коллювий) - топурактын породасынан горизонттогу оордук күч менен топтолгон бөлүгү.

КОММЕНСАЛИЗМ (комменсализм) - эки түрдүн өз ара катнашындагы бир түрдүн иш-аракетинин экинчисине (комменсал) азык-оокат жана жашырына турган жай түзүп бериши. М.: канаттуулар үчүн, уясындагы муунак буттуулардын микроклиматы жана азыкты түзүшү.

КОМПОСТ (компост) - органикалык заттардын микробдук кычкылдануусунан алынган жер семирткич.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (конвергенция) - эволюциянын натыйжасында бирдей шартта жашаган, текстик жакындыгы болбогон организмдердин сырткы түзүлүштөрүнүн окшоштугу. М.: балык менен киттин дене формалары.

КОНКУРЕНТЫ (конкуренттер) - бирдей экологиялык шарттарда жашоочу түрлөрдүн ортосундагы өз ара мамилеси. Натыйжада жашоо үчүн күрөштө, бир эле түрлөрдүн отросунда азык-оокатка, жашаган чөйрөгө карата ыңгайлашуу боюнча өзгөчөлүктөр жана карама- каршылыктар пайда болот.

КОНКУРЕНЦИЯ (конкуренция) - түр ичиндеги же түрлөрдүн ортосундагы бирдей шартта жашаган организмдердин жашоо үчүн жүргүзгөн күрөшүнүн формасы. Бул учурда мейкиндик жана андагы азык-оокат конкуренциянын негизин түзөт. Ошонун натыйжасында түрлөрдүн ортосунда негизги иерархия түзүлөт. Анда коомдоштуктун негизги доминанты жана жардамчы мүчөлөрү калыптанат.

КОНСОРЦИЯ (консорция) - түрдүү тукумдагы организмдердин белгилүү бир түрдүн денесинде же анын айлана-тегерегинде жашоосу. М.: кызыл карагайдын тамырындагы козу карындар, эпифиттик мохтор, эңилчектер, муунак буттуулар.

КОНСУМЕНТЫ (консументтер) - продуценттер түзгөн органикалык заттар менен азыктануучу гетеротрофтук организмдер.

КОНЦЕПЦИЯ (концепция) - кубулуштарды, процесстерди, чыгармаларды үйрөнүү, түшүнүү боюнча көз караштардын системалуу жыйындысы. Мисалы, илимий эмгек же чыгарма боюнча башкы негизги ой-пикир.

КОРОТКОДНЕВНЫЕ РАСТЕНИЯ (кыска күндүк өсүмдүктөр) - географиялык төмөнкү кеңдикте өскөн кыска күндүк өсүмдүктөр.

КОРРЕЛЯЦИЯ (корреляция) - организмдердин түзүлүшүндө, химиялык составында, жүрүш-турушунда пайда болгон кандайдыр бир белгинин башка бир белгини пайда кылышы жана алардын өз ара байланышы. Корреляциянын пайда болушунун үч себеби бар: геномдук, морфогенетикалык, филетикалык. М.: кескелдирик сымал жыландардын бутунун жок болушу алардагы омурткалардын санынын көбөйүшүнө алып келген.

КОСМИЧЕСКАЯ БИОЛОГИЯ (космостук биология) - адамдын космос мейкиндигинө чыгуусунан баштап, космостук биология пайда болот. Анын милдети – кораблда жана станцияда адам баласынын нормалдуу жашоо тиричилиги үчүн биоценозду түзүп берүү, ошондой эле жерден башка планеталарда да тиричиликтин болуш мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө.

КОСМИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ (космостук экология) - адам жана космос ортосундагы экологиялык байланыштарды окутуучу илим тармагы.

КОФЕРМЕНТЫ (коферменттер) - ферменттер белоктордон түзүлөт. Кээде татаал ферменттердин пайда болушунда белок эмес заттар, витаминдер же аларга жакындар катышышып, алардын жыйындысы коферменттер деп аталат.

КОЧЕВОЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ (көчмөн тиричилик) - тоюттун запасына жараша жаныбарлардын көчүп жүрүшү. Көчмөн тиричилик жеке жандыктарга гана эмес, үйүр, топ болуп жашоочуларга да мүнөздүү. М.: балыктардын миграциясы, канаттуулардын тобу, ача туяктуулардын үйүрү.

“КРАСНАЯ КНИГА” (“Кызыл китеп”) - аз сандагы жана жоголуп кетүү коркунучунда турган организмдердин тизмесин камтыган китеп. Анда белгиленген түрлөрдүн азыркы, мурунку саны, таркалышы, азаюу себептери жана аларды коргоо чаралары белгиленет. “Кызыл китеп” эл аралык деңгээлде ар бир мамлекетте өз алдынча иштелип чыккан. Кыргызстандын “Кызыл китеби” 1985-жылы түзүлгөн.

КРИЗИС ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ (экологиялык кризис) - адам коомундагы өндүргүч күчтөр менен өндүрүштүк мамилелердин дал келбестигинен келип чыккан татаал кырдаал. Натыйжада, экологиялык кризис башталат. Ал көп кырдуу: пайдалуу жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жок болуп кетүүсү, алардын ордуна зыяндуу кемирүүчүлөр, отоо чөптөрдүн пайда болушу жана жердин туздуулугунун жогорулашы, жаратылыш ресурстарынын (аба, суу) булганышы ж.б.

КРИЗИС ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ (энергетикалык кризис) - чарбачылык жана тиричилик керектөөлөрүндөгү энергия булактарынын жетишсиздиги, азайышы.

КРИОБИОЛОГИЯ (криобиология)- тирүү организмдердин өтө төмөнкү температурада жашоо, өрчүү мүмкүнчүлүгүн үйрөтүүчү биологиянын бир тармагы.

КРИОПЛАНКТОН (криопланктон)- кардын жана мөңгүлөрдүн эришинен пайда болгон муздак суулардагы организмдер. М.: жашыл балырларга кирүүчү кар хламидомонадасы ж.б.

КРИОФИЛЫ (криофилдер) - суукту сүйүүчү экологиялык группадагы түрлөр. Буларга айрым балырлар, курт-кумурскалар ж.б. кирет.

КРИПТОФИТЫ (криптофиттер) - өнүүчү бүчүрлөрү топурактын же суунун астында болгон өсүмдүктөр.

КСЕРОФИЛЫ (ксерофилдер) - кургакчылыкты сүйүүчү организмдер.

КСЕРОФИТЫ (ксерофиттер) - кургакчылыкта өсүүчү өсүмдүктөр. Алар нымдуулук жетишпеген жерлерде, чөлдөрдө, кургак талааларда, кумдуу, шагылдуу жерлерде, тоо этектеринде ж.б. өсүшүп, ошол шартка ыңгайланышкан. М.: шыбак, сөксөөл, төө тикен ж.б.

КСИЛОФАГИ (ксилофагдар) - өсүмдүктөрдүн сөңгөгү жана кабыгы менен азыктануучулар.

КУРОРТ (курорт) - табигый дарылык касиети бар жай. Курортто абанын кургактыгы, фитонцидге байлыгы, дарылык ылайлары же минералдык суулары болуп, эс алуу, дарылануу үчүн бардык зарыл шарттар түзүлөт.

Л

ЛАГУНЫ (лагундар) - деңиз жээктериндеги көлмөлөр.

ЛАНДШАФТ (ландшафт) - белгилүү бир территориянын чегиндеги экосистемалардын закон ченемдүү шайкештиги.

ЛАНДШАФТ КУЛЬТУРНЫЙ (маданий ландшафт) - адамзат коомундагы максаттуу түзүлгөн антропогендик ландшафт.

ЛЕСС (лесс) - топурак горизонтунун шамалдын жана муздуктун таасиринен топтолгон бөлүгү.

ЛЕС (токой) - бир же бир нече түрлөрдөн турган дарактардын жакын өсүүсү. Анда көптөгөн башка өсүмдүктөрдүн, жандыктардын, топурак, атмосферанын катмары менен тыгыз байланышындагы табигый комплекси түзүлөт. Токой өз ара аракеттеги байланыштагы компоненттердин системасы болуп саналат.

ЛЕС ВЛАЖНЫЙ СУБТРОПИЧЕСКИЙ (нымдуу субтропикалык токой) - лиан, эпифиттерге бай, дайыма көгөрүп туруучу, жазы жалбырактуу дарактар жана бадалдардын жыштыгы.

ЛЕС ВОДООХРАННЫЙ ИЛИ ВОДОРЕГИЛИРУЮЩИЙ

(сууну сактоочу же жөнгө салуучу токой) - суунун башатындагы жана жээктериндеги токойлор. Алар суу балансын аныктайт жана аны жуулуп кетүүдөн, соолуп калуудан сактайт.

ЛЕТАЛЬНАЯ ДОЗА (летальдык доза) - зыяндуу заттын минималдык санынын организмди өлүмгө дуушар кылуусу.

ЛЕТАЛЬНЫЙ ФАКТОР (леталдык фактор) - тирүү организмдерди өлүмгө дуушар кылуучу фактор. Леталдык фактор болуп физикалык жана химиялык түрдүү булгануулар саналат.

ЛИМАНЫ (лимандар) - дарыя жээктериндеги сарыккан суулардан пайда болгон көлчүктөр.

ЛИМНОБИОНТЫ (лимнобионттор) - көлдөрдө же башка континенталдык сууларда жашоочу организмдер.

ЛИМНОКУЛЬТУРА (лимнокультура) - тузсуз суулардын гидробионтторун (организмдерин) асыроо.

ЛИМНОЛОГИЯ (лимнология) - тузсуз суулардын физикалык, химикалык, геологиялык жана биологиялык негиздерин үйрөтүүчү илим. Көлдөр жөнүндөгү гидробиологиялык илим.

ЛИТОРАЛЬ (литораль) - деңиздин, океандын, көлдүн жээк бөлүгү. Бул бөлүккө (жээке) суу толкундары келип кетип турат.

ЛИТОСФЕРА (литосфера) - жер кыртышынын тиричилик менен кендеген үстүнкү катмары.

ЛИТОФИЛЫ (литофилдер) - таштарга жабышып жашоону сүйгөн организмдер.

ЛИЦЕНЗИЯ НА ЗАГРЯЗНЕНИЯ (булганууларга карата лицензия) - белгилүү өлчөмдөгү суюк же газ түрүндөгү таштандыларды чыгарып таштоо үчүн төлөнүп, алынган уруксат.

ЛИЦЕНЗИЯ НА РАЗРАБОТКУ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ (пайдалуу кен байлыктарды иштетүү лицензиясы) - белгилүү чектеги кен байлыктарды казып алуу, пайдалануу, иштетүүгө карата төлөнгөн атайын уруксат.

ЛИЦЕНЗИЯ ОХОТНИЧЬЯ (аңчылык лицензиясы) - белгилүү өлчөмдөгү жаныбарларга аңчылык кылууга атайын уруксат.

ЛЮМБРИЦИД (люмбрицид) - зыяндуу курт-кумурскаларды жок кылууга колдонулуучу химиялык зат.

М

МАГНИТОСФЕРА (магнитосфера) - космостук телолордун магниттик касиетин чагылдыруучу зона. Магнитосфера биосферанын тиричилигинде зор мааниге ээ.

МАНТИЯ ЗЕМЛИ (жердин мантиясы) - жер кыртышы жана анын ядросунун ортосунда жайгашкан кабык.

МАКРОФАУНА (макрофауна) - топурактагы денеси 2-20 мм чондуктагы жаныбарлар. Буларга курт-кумурскалардын личинкалары, сөөлжандар ж.б. кирет.

МАКРОФИТЫ (макрофиттер) - деңиз түбүндө жашаган чоң көлөмдөгү жашыл өсүмдүктөр (күрөң балырлар, деңиз чөптөрү ж.б.).

МАКРОЭВОЛЮЦИЯ (макроэволюция) - тарыхый узак мөөнөттүн аралыгында пайда болгон эволюциялык кайра жаралуу.

МАРИКУЛЬТУРА (марикультура) - деңиз организмдерин асырап өстүрүү.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ (математикалык экология) - көптөгөн тажрыйбалардан топтолгон аныктоолорду, закон ченемдүүлүктөрдү математикалык моделге салып, популяциянын, биоценоздун абалын жана жүрүш-турушун алдын ала болжолдоо.

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ (математикалык моделдештирүү) - жаратылыш процесстерин окуп үйрөнүү, болжолдоо боюнча экологияда колдонулуучу метод.

МАТЕРИК (материк) - жер кыртышынын чоң массасы. Анын көпчүлүк бөлүгү дүйнөлүк дениз деңгээлинен жогору турат.

МЕАНДРЫ (меандралар) - түздүктөгү дарыя нугунун ийри-буйрулугу.

МЕГАПОЛИС (мегаполис) - өтө көп калктуу шаар. М.: калктуу аймактарды камтыйт. Мисалы, 1 млн. ашык калктуу шаарлар. Чоң мегаполистер: Бостон, Нью-Йорк, Вашингтон (аймагы 400кмге жакын).

МЕДИАЛЬ (медиадь) - дарыянын туурасынан кесилиши боюнча алгандагы орточо бөлүгү.

МЕЖЕНЬ (межень) - дарыя суусунун белгилүү мезгилде азайып тартылган учуру.

МЕЗОСФЕРА (мезосфера) - атмосферанын стратосферадан жогорку катмары болуп жерден 40-80 км бийиктикте жайгашат.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ГИДРОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА (МГП) (эл аралык гидрологиялык программа) - жаратылыш сууларын изилдөө, үйрөнүү жана пайдаланууга багытталган программа. ЮНЕСКОдо түзүлүп, ага 150дөн ашык мамлекет тартылган.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СОЮЗ ОХРАНЫ ПРИРОДЫ

(МСОП) (жаратылышты коргоонун эл аралык союзу) –

жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу, коргоо боюнча эл аралык уюм. Ал ЮНЕСКОнун демилгеси менен 1948 –жылы түзүлгөн. Анын курамына 60тан ашык мамлекет кирет.

МЕЗОБЕНТОС (мезобентос) - суу түбүндө жашоочу 0,1-2 мм өлчөмдөгү организмдер.

МЕЗОТРОФНЫЕ РАСТЕНИЯ (мезотрофтук өсүмдүктөр) - топурактын составындагы элементтердин (күл) болушун орточо талап кылуучу өсүмдүктөр. М.: карагай ж.б.

МЕЗОФАУНА (мезофауна) - топурактын составында жашоочу аба менен тыгыз байланыштагы, 2-3 мм көлөмдөгү жаныбарлар. М.: көптөгөн муунак буттуулар.

МЕЗОФИЛЫ (мезофилдер) - нымдуулукту сүйүүчү организмдер.

МЕЗОФИТЫ (мезофиттер) - орточо нымдуулукта, минералдык азык заттар менен жакшы камсыз болгон, мелүүн, жылуу режимде өсүүчү өсүмдүктөр. М.: тропикалык токойлордун жогорку ярусундагы дарактар ж.б.

МЕЛАНИНЫ (меланиндер) - жаныбарлардын пигменттери. Алар кара, күрөң, сары болуп, териге, чачка, көздүн карегине, курт-кумурскалардын денелерине түрдүү түстөрдү берет.

МЕЛИОРАЦИЯ (мелиорация) - агроэкосистеманын климаттык жана суу режимине ылайыкташкан комплекстуу чаралар. Мисалы, гидромелиорация, сугаруу, кургатуу.

МЕСТООБИТАНИЕ (турак жай, жашаган жер) - экологиядагы түрлөрдүн жашоо үчүн керектүү абиотикалык шарттары бар мейкиндиги.

МЕТОД ЗАЩИТЫ РАСТЕНИЙ (өсүмдүктөрдү коргоо усулдары) - өсүмдүктөрдү түрдүү зыянкечтерден жана отоо чөптөрдөн коргоо боюнча усулдар бар. Булар агротехникалык, химиялык, биологиялык, микробиологиялык ж.б. жолдор менен ишке ашат.

МЕТАМОРФИЗМ (метаморфизм) - нерселердин түзүлүшүнүн экологиялык шарттардын таасиринен (басым, температура ж.б.) кескин өзгөрүшү, башкача формага айланып кетиши.

МЕТАБОЛИЗМ (метаболизм) - грекче метаболия «өзгөрүш». Организмдеги зат алмашуу, ассимиляция жана диссимиляция процесстеринин биримдиги.

МЕХАНОХОРЫ (механохорлор) - мөмөлөрүн, уруктарын, спораларын механикалык түрдө күүп түшүрүүчү өсүмдүктөр.

МИКРОИЗА (микроиза) - козу карындардын мицелияларынын жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр менен болгон (өз ара ыкташуусу) симбиозу.

МИКРОБЕНТОС (микробентос) - суу түбүндө жашоочу өтө кичинекей (0,1-2мм) көлөмдөгү организмдер.

МИКРОКЛИМАТ (микроклимат) - белгилүү аянттагы температура, нымдуулук, жарык, аба агымдарынын кескин өзгөчөлүгү. М.: гүл тажыларынын чымын-чиркейлер үчүн өзгөчө режим түзүшү, токойдогу абанын, температуранын, нымдуулуктун, шамал күчүнүн ачык аянттан кескин айырмаланышы. Микроклимат өзгөчө уяда, ийинде, үңкүрдө жакшы байкалат.

МИКРОФЛОРА (микрофлора) - организмдердин коомдоштугундагы (биогеоценозундагы) микроорганизмдердин флорасы.

МИКРОЭВОЛЮЦИЯ (микроэволюция) - анча көп эмес убакыт ичинде популяциянын генофондунда жүрүүчү эволюциялык өзгөрүш.

МИНЕРОЛОГИЯ (минерология) - минералдар, алардын составы, касиети, өзгөчөлүктөрү, физикалык законченемдүүлүктөрү, пайда болуу шарттары жана аларды пайдалануу жөнүндө үйрөтүүчү илим.

МИРОВОЙ ОКЕАН (дүйнөлүк океан) - бүткүл дүйнөлүк океан, деңиздердин глобалдык бирдиги. Дүйнөлүк океандын орточо тереңдиги 3,8 км. Дүйнөлүк океандагы суулардын көлөмү 1,370 млн.км³, орточо туздуулугу 35 г/л.

МИМИКРИЯ (мимикрия) - жаныбарлардын коргонуу максатында сырткы чөйрөгө карай түсүн жана формасын окшотуп алышы. М.: көптөгөн конуздардын түсүнүн дарактардын кабыгына окшоштугу ж.б.

МИОГЛОБИН (миоглобин)- булчуң белогу.

МОДИФИКАЦИЯ (модификация) - популяциялардын тыгыздыгына карабастан, түрдүү шарттарга байланыштуу түрлөрдүн санынын кокустан өзгөрүшү.

МОДЕЛИРОВАНИЕ (моделдештирүү) - татаал объектилерди, кубулуштарды, процесстерди окшоштуруу теориясына таянып, жөнөкөйлөштүрүп үйрөнүү, изилдөө усулу. Алар математикалык, логикалык, натуралдык болушат.

МОНИТОРИНГ (мониторинг)- экосистеманын жана организмдердин биргелешип жашоосун ал-абалын билдирип туруучу экологиялык кызмат. Кубулуштардын, объектилердин үстүнөн байкоо жүргүзөт. Тиричилик чөйрөсүнүн жагымсыз шарттарын белгилеп, зыяндуу нерселердин чектен өтпөөсүн көзөмөлдөйт. Мониторинг локалдуу (бир райондо), глобалдуу (жалпы планеталык), абиотикалык (геофизикалык) жана биологиялык мүнөздө болот. Азыркы учурга экологиялык мониторинг биологиялык, геофизикалык мониторингдердин бирдигин жөнгө салат.

МОНОКАРПИЧЕСКИЕ ВИДЫ (монокарптык түрлөр) - өмүрүндө бир гана жолу гүлдөп, мөмө берүүчү түрлөр.

МОНОКУЛЬТУРА (монокультура)- белгилүү бир территорияда (аянтта) бир эле айыл чарба өсүмдүктөрдүн көп жылдар бою өндүрүлүшү.

МОРОЗОУСТОЙЧИВЫЕ РАСТЕНИЯ (аязга чыдамдуу өсүмдүктөр) - сезондуу областтарда кыштын суук аязына чыдамдуу өсүмдүктөр. Катуу аяздарда бул өсүмдүктөрдүн жер үстүндөгү органдары тоңсо да, тиричилик жөндөмдүүлүктөрү сакталат.

МОРЕ (дениз) - дүйнөлүк океандын кургакчылыктан обочолонгон бөлүгү.

МУТАГЕНЕЗ (мутагенез) - тукум куучулук өзгөргүчтөрдүн пайда болуу процесси. Бул мутагендердин таасири менен жасалма түрдө тездетилиши жана өзгөрүшү мүмкүн.

МУТАГЕНЫ (мутагендер) - мутацияларды пайда кылуучу факторлор. Мутагендердин физикалык (температура, рентген нурлары, нейтрон, протон), химиялык (этиленамин, колхицин) жана биологиялык (картаю) түрлөрү бар.

МУТАЛИЗМ (мутализм) - бир организмдин экинчи бир организмсиз жашай албастыгы. М.: кирпиктүү курттар балыр менен симбиозсуз жашай албайт ж.б.

МУТАЦИЯ (мутация) - латынча мутация «өзгөрүш, алмашуу», тукум куучулуктун табигый же жасалма жолдор менен кескин өзгөрүшүнөн генетикалык белгилердин укумдан тукумга берилишинин өзгөрүшү. Генетикалык аппараттын өзгөрүшүнө байланыштуу мутациялар геномдук, хромосомдук жана гендик деп бөлүнөт.

МЯГКОСТЬ ВОДЫ (суунун жумшактыгы) - суудагы кальцийдин жана магнийдин карбонаттарынын аздыгы. Мындай суулар жумшак болушат. Катуу же туздуу сууларда көп болот.

Н

НАДЕЖНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ (экологиялык ыкташуу) - эволюциялык жашоо системасындагы экосистеманын салыштырмалуу калыбына келүү жөндөмдүүлүгү. Кээде экологиялык ыкташууда бир түр кандайдыр бир себеп менен, экологиялык жактан жакын болгон башка түр менен алмашат (карышкырдын ордуна жолбун иттердин көбөйүшү). Экологиялык ыкташтыктын кескин бузулушунан организмдердин коомдоштугунун алмашуусу жүрөт. Кээде ал бүтүн биогеоценоз же ландшафты өзгөртөт. М.: токойдун талаага айланып калышы.

НАДЗОР САНИТАРНЫЙ (санитардык көзөмөл) – эпидемияларга каршы күрөшүүнүн нормаларына жана санитардык-гигиеналык эрежелерди сактоого көзөмөл жүргүзүү. Ошондуктан ар бир мамлекеттин санитардык-эпидемиологиялык кызматы иштейт.

НАРУШЕНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ (айлана-чөйрөнү бузуу) - антропогендик иш-аракеттердин жана социалдык шарттардын негизинде чөйрөнүн бузулушу.

НАРУШЕНИЕ ПРИРОДНОГО (ЭКОЛОГИЧЕСКОГО)

РАВНОВЕСИЯ (жаратылышта экологиялык тен салмактуулуктун бузулушу) - экосистеманын элементтеринин жана компоненттеринин өз ара байланыш процесстеринде жүрүүчү кескин өзгөрүштөр белгилүү бир чекте аны өзгөрүүгө алып келет. М.: кургакчылык зонадагы токойлорду кыркуу жаратылыш балансынын өзгөрүүсүн туудуруп, чөл экосистемасын пайда кылат. Натыйжада, экологиялык тең салмактуулук бузулат.

НАРУШИТЕЛЬ В ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИИ (жаратылышты пайдалануудагы кыянатчы) - жаратылышты пайдалануунун нормаларын, эрежелерин бузган кыянатчы адам.

НАШЕСТВИЯ (чабуул) - популяциялардын тыгыздыгында жүрүүчү реакция. Бул реакцияда көптөгөн түрлөр сандык өсүшүнө байланыштуу массалык түрдө орундарын алмаштырат.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПАРКИ (улуттук парктар) – жаратылыштын белгилүү территориясынын эстетикалык, маданий, окуу жана илимий максаттар үчүн ажыратылган бөлүгү. Мисалы, Кыргызстандагы Карашоро, Аларча ж.б. улуттук парктар.

НЕЙСТОН (нейстон) - суунун үстүнкү пленксына жабышып жашоочу организмдер.

НЕОГЕН (неоген) - грекче neos-жаны. Хронологиялык шкаладагы неогендик мезгилдин кыскартылган аты. Ал миоцен жана полиоценге ажырайт.

НЕЙТРАЛИЗМ (нейтралдык же бейтарапчылык) - бир территориядагы эки түрдүн чогуу жашашынын бири-бирине пайда да, зыян да келтирбегендиги. М.: токойдогу тыйын чычкандар менен лостор.

НЕЙТРАЛЬНЫЕ ВИДЫ (нейтралдык түрлөр, бейтарап түрлөр) - топурактын рН 6,7-7,0 кычкылдуулугунда өсүүгө негизделген өсүмдүктөр.

НЕЙТРОФИЛ (нейтрофил) - сууда, топуракта организмдин составындагы нейтралдык чөйрөлөрдө жашоочу организмдер.

НЕКРОФАГИ (некрофагдар) - жаныбарлардын калдыктары (өлүгү) менен азыктануучу организмдер. М.: чөө тарп жеп жашайт.

НЕКТОН (нектон) - суунун агымынын күчүн жеңип, тез сүзүүгө жөндөмдүү экологиялык топтогу жаныбарлар. М.: балыктар, дельфиндер ж.б.

НЕОФИТ (неофит) - жергиликтүү флорага жаңыдан пайда болуп кошулган өсүмдүк. Бул термин көбүнчө отоо чөптөрдүн агроценозунда колдонулат.

НЕОЭНДЕМИК (неоэндемик) - белгилүү территорияда же акваторияда кыска мөөнөттө жаңыдан пайда болгон түр.

НЕМОРОЗОСТОЙКИЕ РАСТЕНИЯ (аязга чыдамсыз өсүмдүктөр) - төмөнкү температурага чыдап, бирок ткандарында муз пайда болгондо (-5; -7°C) тиричилигин токтотуучу өсүмдүктөр.

НЕХОЛОДОСТОЙКИЕ РАСТЕНИЯ (суукка чыдамсыз өсүмдүктөр) - суунун тоңуу чегинен (-0°C) өткөндө тиричилигин токтотуучу өсүмдүктөр. М.: тропикалык токойдогу, ысык булактардагы өсүмдүктөр 0°C төмөндө тиричилигин токтотушат.

НЕФТЬ (нефть) - пайдалуу казылып алынуучу май түрүндөгү суюктук, кен байлык. Ал метандык, нафтандык углеводороддордон, жыпар жыттуу катарлардан жана күкүрттүн, азоттун, кычкылтектин кошулмаларынан туруп, өндүрүштүк маанидеги аянтты ээлейт.

НИДИКОЛЫ (нидиколдор) - ийинде же уяда дайыма бирге жашоочулар. М.: куштардын уясында, кемирүүчүлөрдүн ийининде көптөгөн муунак буттуулар дайыма бирге жашашат.

НИТРАТЫ (нитраттар) - өнөр жай жана айыл чарбада кеңири колдонулуучу азот кислотасынын туздары (селитра). Нитраттарды колдонуунун нормаларын сактабаган учурларда ал азык-оокаттардын курамында топтолуп, оору уулуну туудурат.

НИТРОФИТ (нитрофит) - азотко (нитратка) бай топуракты сүйүүчү өсүмдүктөр, мисалы: буудай, зыгыр, күн карама, чалкан, мох, балыр, козу карын ж.б.

НИТРОФИЛЫ (нитрофилдер) - азотко бай топуракты сүйүүчү организмдер. М.: эки үйлүү чалкан ж.б.

НОЗОАРЭАЛ (нозоарзал) - оору таркаган өрөөн же территория б.а. жандыктарда, адамдарда, өсүмдүктөрдө тараган кандайдыр бир оорулардын чеги.

НОРМА ЗАГРЯЗНЕНИЯ (булгоо нормасы) - чөйрөгө түшүүчү булганыч заттардын белгилүү нормативдик актыга ылайк келиши.

НОРМА САНИТАРНО-ГИГИЕНИЧЕСКАЯ (санитардык-гигиеналык норма) - адам балаасынын жашоосун камсыз кылуучу, ага коркунуч туудурбаган сандык жана сапаттык көрсөткүчтөр. М.: ар бир кишиге жеткиликтүү жашоо аянт, суунун, абанын ж.б. сапаттуу нормаларынын болушу.

НООСФЕРА (ноосфера) - акыл-эстин чөйрөсү. Б.а., В.И.Вернадский XX-кылымдын биринчи жарымында эле биосферанын ноосферага өрчүшү жөнүндө көрө билген. Биосферанын бүгүнкү өнүгүш этабындагы, технологиялык жана антропогендик жалпы процесстердин көрүнүктүү ролду ойношу эске алынган.

НОСТАЛЬГИЯ (эңсөө) - Ата Мекенин, жашаган чөйрөсүн эңсөө, ага күйүп-бышуу, сагынуу.

НОЧНЫЕ ЗООФАГИ (түнкү зоофагдар) - түн ичинде сыртка чыгып, начар кыймылдагы курт-кумурскалар менен азыктануучу жаныбарлар.

НУКЛЕИНОВЫЕ КИСЛОТЫ (нуклеин кислоталары) – бардык тирүү организмдердин негизги составдык бөлүгү болуп, анда белоктун биосинтези жана тукум куучулуктун белгилери сакталат.

О

ОБЕЗВОЖИВАНИЕ ОТХОДОВ (таштандыларды суусуздандыруу) - таштандыларды суусуздандыруучу атайын технологиялык ыкма. Анда таштандылар күйгүзүүгө даярдалат.

ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ БИОЛОГИЧЕСКОЕ (таштандыларды биологиялык жол менен зыянсыздандыруу) - таштандыларды зыяндуу компоненттерден тазалоодо колдонулуучу ыкма. М.: булганыч сууларды тазалоо үчүн атайын микроорганизмдер (бактерия, балыр ж.б.) колдонулат.

ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ ТЕРМИЧЕСКОЕ (ысытуу жолу менен таштандыларды зыянсыздандыруу) - таштандылардын атайын реакторлордо +600-1000°C температурада ысытылып зыянсыздандырылышы.

ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ ФИЗИЧЕСКОЕ (таштандыларды физикалык жол менен зыянсыздандыруу) - анда жарыктын, радиациянын таасирлери менен таштандыларды зыяндуу компоненттерден тазалайт.

ОБИЛИЕ ВИДА (түрлөрдүн көптүгү) - белгилүү түргө кирүүчү особдордун ээлеген кеңдиктеги жана аянттагы жалпы саны.

ОБИТАТЕЛИ НОР (ийинде жашоочулар) - буларга суурлар, кашкулактар, чычкандар ж.б. кирет.

ОБРАЗОВАНИЕ ПРИРОДООХРАННОЕ (жаратылышты коргоо боюнча маалымат, билим) – жаратылышты коргоого багытталган теориялык жана практикалык окуу системасы. Жаратылышты коргоонун элементтери мектепке чейинки мекемелерден баштап, жогорку окуу жайлардын бардыгында окутулат. Мурдагы СССРдин көптөгөн университеттеринде жана башка жогорку окуу жайларында (Казань, Москва, Томск, Пермь, Тарту, Минск ж.б.) жаратылышты коргоонун атайын кафедралары иштеген. Кыргызстанда азыркы күндө мындай кафедралар көп.

ОГРАНИЧИВАЮЩИЕ ФАКТОРЫ (чектөөчү факторлор) - чөйрөнүн шартына жараша белгилүү ареалдагы түрлөрдүн чектелүүсү. М.: түрлөрдүн түндүк зонада таркалуусуна, жашоосуна жылуулуктун жетишпегендиги таасир этет. Ариддик райондордо болсо ысыктык жана нымдуулук негизги роль ойнойт. Ошого байланыштуу түрлөр чектүү таркалышат.

ОДИНОЧНЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ (жекече жашоо) – популяциянын айрым особдорунун тиричилик циклинин белгилүү бир мезгилинде бири биринен обочо, жекече жашашы.

ОДОРАНТ (одорант) - абаны булгоочу, бирок ага жагымдуу жыт берүүчү зат.

ОЖОГ РАСТЕНИЙ (өсүмдүктөрдүн күйүшү) - өсүмдүктөрдүн сабак, жалбырак ж.б. органдарынын бозгуч түскө айланып, куурап калышы. Бул кубулуш химиялык заттардан (пестициддердин), өтө ысыктын жана сууктун таасирлеринен болот.

ОЗОН (озон) - грекче озон «жыттуу»; кычкылтектин үч атомдуу (O_3) молекуласынан турган жыттуу газ. Атмосферадагы чагылгандан жана ультра нурлардын таасиринен пайда болот.

ОЗОНАТОР (озонатор) - сууну жана абаны озон менен тазалоочу прибор.

ОЗОНИРОВАНИЕ (озондоштуруу) - микроорганизмдерди жана жагымсыз жыттарды жок кылуу максатында сууларды же абаны озондоштуруу.

ОЗОНОСФЕРА ИЛИ ОЗОНОВЫЙ ЭКРАН (озоносфера же озондук катмар) - стратосферанын деңгээлиндеги озонго бай атмосферанын катмары. Анын тыгыздыгы планетадан 20-22 км бийиктикте. Ал кыска толкундуу нурларды өзүнө сиңирип алуу менен жер бетиндеги организмдерди өлүм коркунучунан сактайт. Атмосфералык түрдүү, зыяндуу агенттер озондук катмардын тыгыздыгын бузат. Натыйжада озондук тешиктер пайда болот.

ОКСИЛОФИТЫ (оксилофиттер) - кычкыл топуракты сүйүүчү өсүмдүктөр: сфагнум мохтору, кидик (карлик), кайың ж.б.

ОКСОРБЕНТ (оксорбент) - кычкылтектеги синирүүчү зат.

ОЛИГОСАПРОБ (олигосапроб) - булганбаган таза сууларда жашоочу организмдер. Алар суунун тазалыгын билдирүүчү биоиндикатор болуп саналышат. Олигосапробдорго кээ бир балырлар, моллюскалар, форель балыктары ж. б. кирет.

ОЛИГОТРОФНЫЕ РАСТЕНИЯ (олиготрофтук өсүмдүктөр) - топурактын составындагы элементтердин аз санда болушуна канааттануучу өсүмдүктөр. М.: кадимки кызыл карагай.

ОЛИГОФАГ (олигофаг) - тоюттун өтө аз, чектелген бөлүгү менен азыктануучу жаныбар.

ОНТОГЕНЕЗ (онтогенез) - организмдин төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки индивидуалдык өрчүшү.

ОПОЛЗЕНЬ (көчкү) - тоо тектеринин, тоо породаларынын жантайыш боюнча гравитациялык күч менен жылышы. Көчкүнүн болушуна тоо породаларындагы суунун көбөйүшү, жердин титиреши, гидродинамикалык басым ж.б. таасир этет.

ОПТИМУМ ЗОНА (оптимум зонасы) - белгилүү түр үчүн жагымдуу таасир этүүчү зона.

ОРДИНАЦИЯ (ординация) - түрлөрдүн жана организмдердин коомдоштугунун чөйрөдө жайгашышы.

ОРНИТОФАГ (орнитофаг) - канаттуулар менен азыктануучу организмдер.

ОРНИТОФАУНА (орнитофауна) - белгилүү аянттагы канаттуулардын түрлөрүнүн тобу.

ОРНИТОФИЛ (орнитофил) - канаттуулар аркылуу чандашуучу өсүмдүктөр.

ОРНИТОХОР (орнитохор) - өсүмдүктөрдүн уруктарынын жана спораларынын канаттуулар аркылуу таркалышы.

ОСЕДЛЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ (турукташкан тиричилик) – турукташкан тиричиликте жаныбарлар өмүрүнүн бүткүл же көпчүлүк бөлүгүн чектелген бир чөйрөдө өткөрөт. М.: бир жуп чыйырчык жылда өзүнүн уясын ээлейт ж.б.

ОХРАНА ВИДОВ (түрлөрдү коргоо) - жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн сандык түрлөрүн сактоодогу комплекстик чаралар.

ОХРАНА ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ (жаратылыш чөйрөсүн коргоо) - курчап турган жаратылыш чөйрөсүн эл аралык, мамлекеттик, региондук, чарбалык, саясий жана коомдук иш-аракеттердин бардыгында комплекстүү коргоо чаралары. Ал чаралар адамдардын турмуш жыргалчылыгы, ден соолугу үчүн жүргүзүлөт.

ОЧИСТКА ВОДЫ (сууну тазалоо) - сууларды түрдүү кошулмалардан тазалоо жумуштары. Бул механикалык, физикохимиялык жана биологиялык (айрым бактерия, балырларды ж.б. колдонуу жолдору менен) болот.

П

ПАЛЕОЭКОЛОГИЯ (палеоэкология) - өлүп жок болуп кеткен топтордун экологиялык байланыштарын үйрөтүүчү илим.

ПАЛЕОГЕН (палеоген) - палеоген системасынын жана эрасынын кыскартылган аты. Ал кайнозой эрасынын эң байыркы доору болуп саналат.

ПАМЯТНИК ПРИРОДЫ (жаратылыш эстелиги) – жаратылыштын өзгөчө кооз, тарыхый маанидеги бөлүгү. Аларга минералдык булактар, кооз аскалар, үңкүрлөр, шаркыратмалар, баалуу дарактар ж.б. кирет.

ПАНТОФАГ (пантофаг) - туш келген ар түрдүү нерселер менен азыктануучу организмдер.

ПАЗАРИТИЗМ (митечилик) - түрлөрдүн ортосундагы бир түрдүн экинчи бир түрдү азык катарында колдонушу. Кээде булар туруктуу же убактылуу бирге тиричилик өткөрүшөт.

ПАЗАРИТОЛОГИЯ (паразитология) - мителер жөнүндөгү илим.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (параллелизм) - организмдин эволюциясындагы бирдей генетикалык негизде бири-бирине көз карандысыз окшош белгилердин жана касиеттердин пайда болушу.

ПАРК НАЦИОНАЛЬНЫЙ (улуттук парк) - өзгөчө коргоого алынган ландшафт.

ПАРНИКОВЫЙ ЭФФЕКТ (парник эффекти) - атмосферадагы чаңдардын, көмүр кычкыл газынын, метандын жана фтор-хлоруглеводороддун бирикмелеринин көбөйүүсүнөн жер жүзүндө климаттын ысуусу жүрүп жатат. Бул кубулуш өндүрүш таштандыларынан, отун жагуу, күйдүрүү ж.б. жумуштардан пайда болуп күчөтүлөт. Бул байланыштар күн нурун жерге жакшы өткөрүүгө жана анын кайрадан чачылуусуна тоскоолдук жасайт да, алар полиэтилен пленкасы сыяктуу катмарды түзөт. Натыйжада пленканын астында ысык микроклимат пайда болот.

ПАРТЕНОГЕНЕЗ (партеногенез) - грекче партенос «кыз», генезис «келип чыгыш». Организмдин уруктанбаган жумурткалык кыз клеткадан пайда болушу. Бул кубулушту биринчи жолу XVIII кылымда швецариялык окумуштуу Ш.Бонеи ачкан.

ПЕДОСФЕРА (педосфера) - биосферанын негизги бөлүгүнүн бири - топурак.

ПЕЛАГИАЛЬ (пелагиаль) - суунун деңгээли.

ПЕРЕРАБОТКА ОТХОДОВ (таштандыларды кайра иштетүү)- өндүрүштөн жана турмуш тиричиликтен чыгарылган таштандыларды механикалык, биологиялык, физикалык жана химиялык жолдор менен иштетүүдөн кайра пайдаланууга жарай турган нерселердин алынышы.

ПЕРИФИТОН (перифитон) - суу өсүмдүктөрүнүн жалбырак бутактарына, суу түбүндөгү нерселердин беттерине жабышып жашоочу организмдер: айрым балырлар, рак сыяктуулар, малюскалар ж.б.

ПЕСТИЦИД (пестицид) - өсүмдүктөрдү, айыл чарба азыкта-рын, жыгач, жүн, пахта, тери буюмдарын сактоого колдонулуучу химиялык бирикмелер. Пестицид-дерге өсүмдүктөрдүн өсүп-өрчүшүн жөнгө салуучу (ауксин, гибериллин, ретардант), жалбырактарын түшүрүүчү, гүлдөрүн, мөмө байлагычтарын жок кылуучу заттар (дефолиант) да кирет. Пестициддер экосистеманын негизине адам баласынын ден соолугуна өтө зыяндуу. Аларды белгилүү өлчөмдө кылдаттык менен колдонуу талап кылынат.

ПЕТРОБИОНТЫ (петробионттор) - суунун таштуу бөлүктө-рүндө жашоочу организмдер.

ПЕЩЕРЫ (үңкүрлөр) - туруктуу температурадагы жаратылыш-тык чөйрө. Анда көбүнчө гетеротрофтук орга-низмдер жашайт. Ал жер алдындагы суулардын таасиринен, жегичтигинен акиташтардын, гипс-тердин жана ж.б. оңой эрүүчү геологиялык породалардын эришинен пайда болот.

ПИГМЕНТЫ (пигменттер) - латынча пигментум «боек». Организмдердин ткандарындагы боек заттар. Алар O_2 , CO_2 ташууда кычкылдануу-калыбына келүү реакцияларында, көрүү актысында ж.б. чоң кызмат аткарат.

ПЛОТНОСТЬ ПОПУЛЯЦИИ (популяциянын тыгыздыгы) - особдордун аянт бирдигине болгон орточо саны.

ПОВЕДЕНИЕ ОРГАНИЗМОВ (организмдердин жүрүш-туру-шу) - жаныбарлар өздөрүнүн мейкиндиктеги жүрүш-турушун өзгөртүү менен температуранын ыңгайсыз чегинен сакталып калышат. Көптөгөн жаныбарлар үчүн бул жылуулук балансын сактап калуунун эффективдүү жөндөмдүүлүгү болуп саналат.

ПОЙКИЛОГИДРИЧЕСКИЕ РАСТЕНИЯ (пойкилогидрид-дик өсүмдүктөр) - айлана-чөйрөдөгү нымдуу-лукка байланыштуу ткандарында суунун туруксуздугу.

ПОЙКИЛОСМОТИЧЕСКИЕ ВИДЫ (пойкилосмотикалык түрлөр) - организмдеги осмос басымынын суунун туздуулугуна байланыштуулугу. Натыйжада организмдер туздуу жана тузсуз сууларда жашоочулар деп бөлүнөт.

ПОЙКИЛОТЕРМИЯ (пойкилотермия) - жашоо тиричилигинде жылуулукту талап кылуучу организмдер. Буларда жогорку денгээлдеги зат алмашуу болбогондуктан, денесинде жылуулук сакталбайт. Алардын тиричилиги активдүүлүгү сырттан келген жылуулукка байланышат. Пойкилотермия бардык микроорганизмдерге, өсүмдүктөргө, омурткасыз жаныбарларга жана көптөгөн хордалууларга мүнөздүү.

ПОЛИКАРПИЧЕСКИЕ ВИДЫ (поликарптык түрлөр) – жашоо тиричилигинде көп ирет көбөйүүгө жөндөмдүү түрлөр.

ПОЛИФАЗНЫЙ РИТМ (полифазалыкдык ритм) - көп фазалуу ритм же айрым түрлөрдүн күндүз жана түн ичинде бирдей активдүү кыймылда болушу. Активдүүлүк жана тыныгуу процесстери кыска мөөнөттө алмашат.

ПОЛИТИКА (саясат) - мамлекетти башкаруу искусствосу. Улуттар, таптар, жана башка социалдык топтор ортосундагы мамилелер менен байланышып, негизги максаты бийликти жеңип алуу, аны кармоо жана пайдаланууга болгон ишмердик. Саясат ички жана сырткы болуп бөлүнөт.

ПОЛЕЗНОЕ ИСКОПАЕМОЕ (пайдалуу кен байлыктар) - литосферадагы минералдык бирикмелер. Алар адам баласынын турмуш тиричилигине кызмат кылат. Пайдалуу кен байлыктарга түрдүү кендер-баалуу металлдар жана минералдар (алмаз, азбест ж.б.) курулуш материалдары ж.б. кирет.

ПОПУЛЯЦИОННАЯ БИОЛОГИЯ (популяциялык биология)- популяцияларды түрдүү көз караштарда (генетикалык, экологиялык физиологиялык ж.б.) комплекстик изилдеп үйрөнүү.

ПОПУЛЯЦИЯ (популяция) - территориядагы жалпы бир түргө кирүүчү особдордун тобунун өз ара катнашы. Грекче популяция «калк, эл-журт». Демек экологиялык популяция белгилүү территориядагы түрлөрдүн особдорунун тобу.

ПОТОК ЭНЕРГИИ (энергиянын агымы) - организмдердин экосистемадагы, тиричилигиндеги жана андагы заттардын алмашуусундагы энергиянын тынымсыз агымы.

ПОТРЕБЛЕНИЕ КИСЛОРОДА БИОЛОГИЧЕСКОЕ (БПК) (кычкылтектин биологиялык керектелиши) - суунун булгануу көрсөткүчү- ал көлөм бирдигиндеги булгагычтарды кычкылдандырууга сарпталган кычкылтектин саны менен аныкталат.

ПРЕСНОВОДНЫЙ ОРГАНИЗМ (тузсуз суудагы организмдер) - бул организмдер көбүнчө тузсуз сууга ыңгайланышкан. Аларга продуценттерден - балырлар, көптөгөн жогорку түзүлүштөгү суу өсүмдүктөрү, консументтерден - моллюскалар, жөнөкөйлөр, коловраткалар, гельминттер, сапрофиттерден бактериялар, козу карындар ж.б. кирет.

ПРИРОСТ ПОПУЛЯЦИИ (популяциянын өсүшү) – популяциядагы төрөлүү менен өлүмдүн ортосундагы айырмачылык. Өсүш оң жана терс болушу мүмкүн.

ПРИРОДНАЯ СИСТЕМА (жаратылыш системасы) – жаратылыш чөйрөсү жана андагы жашаган организмдердин биргеликте жашоо системасы.

ПРОВИТАМИНЫ (провитаминдер) - ачык сары түстөгү - каротиноиддер, флавоноиддер түрүндөгү өсүмдүктөрдүн пигменттери. «А» жана «Р» витаминдерине жакын.

ПРОГРАММА ООН ПО ОКРУЖАЮЩЕЙ (ЧЕЛОВЕКА) СРЕДЕ (адам баласын курчап турган чөйрө жөнүндөгү ООндун программасы (ЮНЕП) - бул Стогольмдогу ООндун 1972-жылдагы жаратылышты коргоо боюнча конференциясында башталып, 1973-жылы ООндун Генералдык Ассамблеясында кабыл алынган. Анда жер шарында чөлдөрдүн көбөйүшү, топурактын деградациясы, токойлордун кыскарышы, тузсуз таза суулардын азайышы, океандардын булганышы белгиленген жана бул проблемалардын үстүнөн иштөө чаралары каралган.

ПРОДУКТИВНОСТЬ АВТОТРОФОВ (автотрофтордун азыктуулугу) - фотосинтездөөчү жашыл өсүмдүктөрдүн органикалык заттарды түзүшү. Автотрофтордун азыктуулугу түндүктөн түштүккө карай жарыктын жана вегетациялык сезондун көбөйүшүнө байланыштуу арта барат.

ПРОДУКЦИЯ БИОЛОГИЧЕСКАЯ (биологиялык азык) – биологиялык азыктар биринчилик жана экинчилик деп бөлүнөт. Биринчилик биологиялык азык-фотосинтездөөчү өсүмдүктөрдүн күн энергиясын алуу менен убакыт бирдигиндеги түзгөн азыгы; экинчи биологиялык азык-убакыт бирдигиндеги консументтердин массасынын өсүшү.

ПРОДУЦЕНТЫ (продуценттер) - автотрофдук организмдердин органикалык эмес заттардан органикалык заттарды түзүшү. М.: жашыл өсүмдүктөр.

ПРОКАРИОТЫ (прокариоттор) - калыптанган ядросу жок, типтүү хромосомдук аппараты болбогон организмдер. Буларда оролушкан ДНКнын жана аз сандагы белоктордун молекулалары болот. Прокариотторго бактериялар, көк-жашыл балырлар кирет.

ПСАММОБИОНТЫ (псаммобионттор) - кыртыштын кумдуу бөлүгүндө жашоочу организмдер.

ПСАММОФИТЫ (псаммофиттер) - чубурган кумда өсүүчү өсүмдүктөр.

ПЫЛЬНАЯ БУРЯ (чаңдуу бороон, шамал) - катуу шамалдын (ылдамдыгы 25-32 м/с) таасиринен жердеги кум, топурактын көп сандаган бөлүктөрүнүн абага көтөрүлүшү.

Р

РАВНОВЕСИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ (экологиялык тең салмактык) - белгилүү экосистеманын узак жашоосу үчүн жаратылыш процесстеринин табигый балансасы.

РАДИОБИОЛОГИЯ (радиобиология) - радиациянын организмдерге, алардын тукум куучулугуна таасир этүүсүн үйрөтүүчү биология илиминин тармагы.

РАДИОМЕТР (радиометр) - узун толкундагы жалпы энергиянын санын аныктоочу инструмент.

РАЗМНОЖЕНИЕ (көбөйүү) - тирүү организмдердин өздөрүнө өздөрү жасап алуу жөндөмдүүлүгү. Көбөйүүнүн вегетативдик, жыныссыз жана жынысташуу жолдору белгилүү.

РАНГ ОСОБИ (особдордун рангасы) - үйүрдөгү күчтүү, нерв системасы туруктуу, тажрыйбалуу жана алсыз особдордун топторунун рангалары.

РАССЕЛЕНИЕ (таркалуу) - популяциядагы особдордун таркалып чыгып кетиши же алардын келгиндер менен толукталышы.

РЕГЕНЕРАЦИЯ (регенерация) - организмдин үзүлгөн, кесилген

же жок болуп кеткен бөлүктөрүнүн кайра пайда болушу. Кээде организмдин кичинекей бир бөлүгүнөн өз алдынча жашоого жөндөмдүү жаңы организм пайда болот. Бул бардык организмдерге тиешелүү. М.: кескелдириктин куйругун кескенде анын кайрадан тез өсүп жетилиши; өсүмдүктөрдүн бүчүрлөрүнөн бүтүн өсүмдүктөрдүн пайда болушу ж.б.

РЕГУЛЯТОРЫ РОСТА РАСТЕНИЙ (өсүмдүктөрдүн өсүшүн жөнгө салуучулар) - к. фитогормон.

РЕГУЛЯЦИЯ (регуляция) - популяциянын санынын кандайдыр себептердин негизинде кескин өзгөрүп, кайрадан калыбына келиши. Мунун кыймылдаткыч күчү популяциянын жыштыгы менен аныкталат.

РЕКРЕАЦИЯ (рекреация) - үй-жайдан сыртта, жаратылыштын кооз жерлеринде же туристтик жүрүштөрдө, улуттук парктарда, ж.б. жерлерде ден соолукту, эмгекке жарамдуулукту калыбына келтирүү үчүн пайдаланылуучу жаратылыш жайлары.

РЕКРЕАЦИОННАЯ НАГРУЗКА (рекреациялык жүк) – жаратылыш комплекстерине адам баласынын иш-аракеттеринин (эс алууда, балык уулоодо алардын транспорту ж.б.) тийгизген таасирлеринин даражасы.

РЕКУЛЬТИВАЦИЯ (рекультивация) - техногендик бузуулардан кийинки топурактын асылдуулугун жана өсүмдүктөр дүйнөсүн жасалма калыбына келтирүү.

РЕДУЦЕНТЫ (редуценттер) - өлгөн организмдердин калдыкта-

рындагы органикалык заттардын эсебинен жашап, аларды минералдаштырып органикалык эмес бирикмелерге айландыруучулар.

РЕЛИКТЫ (реликттер) - латынча реликтум «калдык». Сырткы турпатын өзгөртпөстөн, бир нече жүздөгөн миллион жылдар бою жашоого жөндөмдүү өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын түрлөрү. М.: өсүмдүктөрдөн-гинкго, женьшень, тоо сагыз; жаныбарлардан көптөгөн сойлоочулар ж.б.

РЕЛЬЕФ (рельеф) - французча relief - томпок. Башкача айтканда, ар бир конкреттүү участкадагы жер бетинин томпок, дөңчө, чуңкурча ж.б. түрүндөгү түзүлүшү.

РЕСУРСЫ (ресурстар) - жашоо үчүн керектелүүчү жаратылыш күчтөрү жана байлыктары (өсүмдүк, энергетикалык ж.б. ресурстар).

РЕОФИЛ (реофил) - суунун тез агымына ылайыкташкан организм.

РЕЛИКТ ЭВОЛЮЦИОННЫЙ (эволюциялык реликт) - өткөн геологиялык доордон калган байыркы түр, же системалык бирдик. Эволюциялык реликт кээде кеңири ареалды ээлейт: латимерия, гаттерия, кидик карагай ж.б.

РИТМЫ В ПРИРОДЕ (жаратылыш ритмдери) - жаратылыш кубулуштарынын, процесстеринин белгилүү мыйзам ченемдүүлүктө ырааттуу алмашуусу. Жаратылыш ритмдери мезгилдүү (күндүн түн менен алмашуусу, жыл мезгилдери) жана циклдик (белгилүү мезгилдин аралыгындагы кубулуштар: климаттын олку-солкулугу, күндүн активдүү ысышы) ж.б.

РИФТ (рифт же рифтик зона) - жер кыртышынын тешикчелер түрүндөгү бузулган бөлүктөрүнүн жүздөгөн, миңдеген КМ аралыкка таркалган бөлүгү же рифтик зонасы.

РИХТЕРА ШКАЛА (Рихтер шкаласы) - Рихтер шкаласы менен жердин термелүүсү аныкталып, жер титирөөнүн максималдык амплитудасынын толкундарын стандарттуу сейсмограф аркылуу эпицентрден 100 км аралыкта аныктайт. Бул магнитуд шкаланы 1935-жылы америкалык сейсмолог Г.Ф.Рихтер киргизген.

РУДИМЕНТЫ (рудименттер) - организмдеги начар өрчүгөн кандайдыр бир белги. Ал белги биринчилик маанисин жоготуп, организмде белгилүү кызмат аткарбайт. Рудименттер эволюциядагы өзгөчө кубулуш болуп, организмдердин туугандык жакындыктарын белгилейт.

С

САПРОБНОСТЬ (сапробдуулук) - суунун эриген органикалык заттар менен каныгуу даражасы.

САПРОФАГИ (сапрофагдар) - өлгөн өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын калдыктары менен азыктануучу организмдер.

САПРОФИТЫ (сапрофиттер) - өлгөн организмдердин калдыктары, таштандылар менен азыктануучу өсүмдүктөрдүн типтери. Алсак, козу карындар жана бактериялар. Алар жаратылыштагы заттардын туура айлануусун жөнгө салып, органикалык калдыктарды минералдаштырат.

СВАЛКА (таштанды) - өндүрүштөн жана тиричиликтен чыгарылган таштандылар топтолгон территория.

СВЕТОЛЮБИВЫЕ РАСТЕНИЯ (жарыкты сүйүүчү өсүмдүктөр) - ачык жерде, жарык жетиштүү шартта өсүүчү өсүмдүктөр. М.: кызыл карагай ж.б.

СЕДИМЕНТАЦИЯ (седиментация) - лат. *Sedimentum* - чөгүү. Суудагы же абадагы катуу частицалардын оордук күчкө байланыштуу чөгүшү.

СЕЙСМИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ (сейсмикалык станция) - жер бетиндеги термелүү күчтөрдү регистрациялоочу илимий мекеме.

СЕЛЕКЦИЯ (селекция) - латынча селекция «тандап алуу». Жасалма тандоонун, аргындаштыруунун негизинде жогорку даражадагы касиетке ээ болгон өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, микроорганизмдердин жаңы формаларын алуу.

СЕМЕЙНЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ (үй-бүлөлүк тиричилик) – атайын территориядагы тукум калтырууга негизделген, ага кам көргөн ата-эне жана укум-тукумдун ортосундагы байланыш. Бул тиричилик процессинде бекемделет.

СЕМЕННЫЕ РАСТЕНИЯ (уруктуу өсүмдүктөр) - уругу менен көбөйүүчү өсүмдүктөргө жыланач уруктуу, жабык уруктуулар кирет. Буларда туура муун алмашуу (спорофит, гаметофит) жүрөт.

СИЛУР (силур) - силур доорунун кыскартылган аты. Ал Рим империясы учурундагы Уэльсте жашаган Кельт урууларынын тобун түзгөн.

СИМБИОНТ (симбионт) - организмдердин өз ара ыкташып жашоосу. М.: балырлардын радиоляриялар менен же козу карындардын балырлар менен болгон ыкташуусу.

СИНЭКОЛОГИЯ (синэкология) - организмдердин коомдошуп жашоосунун экологиясы.

СИСТЕМА ДОМИНИРОВАНИЯ (үстөмдүк кылуу системасы) - үйүрдөгү физикалык күчү, тажрыйбасы, тукум куучулук касиети боюнча жогорку даражадагы түрлөрдүн особдору.

СИСТЕМАТИКА (систематика) - тирүү организмдердин көп түрдүүлүгүн (1,5-8млндон ашык) изилдеп, тескөөчү биология илиминин тармагы.

СКЛЕРОФИТЫ (склерофиттер) - көрүнүшү боюнча кургак, көбүнчө майда, кээде атайын түтүктө оролушкан жалбырактуу өсүмдүктөр. Айрым учурда жалбырактары кесилишкен, түкчөлүү түрдө болот же мом түрүндөгү заттар менен капталат. Склерофиттер эки топко бөлүнөт: эусклерофиттер (айрым дан өсүмдүктөр, шыбактар, эдельвейстер) жана стинасклерофиттер (бетеге, тулаң ж.б.).

СПОРОФИТ (спорофит) - вегетативдик абалында спораларды кармоочу өсүмдүктөр. М.: балырлар, козу карындар, папоротник сыяктуулар ж.б.

СПЕЛЕОЛОГИЯ (спелеология) - үнкүрлөр, андагы тиричилик, анын келип чыгышы, микроклиматы жана аларды пайдалануу жөнүндөгү илимдин тармагы.

СРЕДА ОБИТАНИЯ (жашоо чөйрө) - жаратылыштын тирүү организмдерди курчаган жана аны менен өз ара аракеттеги бөлүгү.

СМОГ (күл) - зыяндуу катуу заттардын атмосферадагы майда бөлүктөрүнүн тобу.

СМЕРЧЬ (куюн) - жер бети аркылуу көтөрүлгөн атмосфералык абанын коркунучтуу түрмөгү. Ал «түркүк» түрүндө болуп, анын бети аркылуу аба толкуну саатын жибесине тескери кыймылдагы тез ылдамдыкта айланат. Төмөндөн сууну, чанды жана түрдүү нерселерди бийикке көтөрүп учурат. Ал көптөгөн кыйроолорду пайда кылып, зыян келтирет.

СТАБИЛЬНОСТЬ БИОСФЕРЫ (биосферанын туруктуулугу) - тиричилик мекендеген чөйрөдөгү белгилүү бир организмдердин органикалык заттарды (күн энергиясын алуу менен) түзүшү, ал эми башка бирөөлөрү аларды пайдаланып жана калдыктарын минералдык заттарга ажыратуусу. Мында органикалык заттарды пайда кылуу жана аларды пайдалануу тең салмакта болусу зарыл. Натыйжада бул процесстер биосферанын туруктуу стабилдүүлүгүн сактайт.

СТАГНАЦИЯ (стагнация) - табийгый шартта кычкылтектин суудагы дефицити.

СТАЛАГМИТ (сталагмит) - грече сталагма «тамчы». Карст түрүндөгү үнкүрлөрдөгү түркүк, сөйкө түрүндөгү созулунку акиташ сууларынын тамчылары.

СТАДО (үйүр) - жаныбарлардын узак убакыттарга туруктуу топтолуп жашоосу.

СТЕРИЛИЗАЦИЯ (стерилизация) - жогорку температурада ысытуу менен микроорганизмдерди жок кылуу, химиялык заттардан тазалоо, филтрлөө.

СТРЕСС (стресс) - организмдерди жагымсыз факторлорго карата чыңалуу абалындагы физиологиялык реакциясы.

СУККУЛЕНТЫ (суккуленттер) - нымдуулук жетишпеген кургак жерде өсүүчү өсүмдүктөр. Алардын түрдүү органдарында (жалбырак, сабак) сууну кармоочу атайын клеткалары болот. М.: кактус, агава, алоэ, очиток ж.б.

СУКЦЕССИЯ (сукцессия) - латынча сукцессион - «иреттешүү, алмашуу». Экологиялык шарттарга байланыштуу бир биоценоздун башка биоценоз менен алмашуусу. Сукцессия биринчилик жана экинчилик болуп бөлүнөт. Биринчилик сукцессияда биоценоз тиричилик өкүм сүрбөгөн жерде пайда болот. М.: тиричилик болбогон кумдуу чөлдөгү фауна жана флоранын пайда болушу. Экинчилик сукцессияда мургу жакшы өрчүгөн биоценозу болгон жерде кайра жаңы сукцессия жаралат. М.: өрттүн, селдин таасирлеринен кийинки пайда болгон биоценоз.

СЦИОФИТЫ (сциофиттер) - жарык дайыма жетишпеген шарттарда өсүүчү өсүмдүктөр. М.: үңкүрлөрдө өсүүчү айрым мохтор жана плаундар.

Т

ТАКСИСЫ (таксистер) - бир клеткалуу жана көп клеткалуу организмдердин айрым клеткаларындагы дүүлүктүргүчкө карата багыты. Бул багыт (кыймыл) оң жана терс, фототаксис (жарыкка карата), хемотаксис (химиялык заттарга), термотаксис (температурага), гальванотаксис (электр тогуна) ж.б. түрлөрдө учурайт.

ТАКСОНЫ (таксондор) - грекче taxis ирээттүүлүк, катарда жайгашуу. Демек кандайдыр бир объектилердин классификацияларынын топторго биригиши. Мисалы, класс, катар, тукум, уруу, түр ж.б.

ТАЛЛОМ (таллом) - өсүмдүктөрдүн денелеринин негизги вегетативдик органдарга (жалбырак, сабак, тамыр) мүчөлөнбөгөн түзүлүшү. Мындай түзүлүшкө бактерия, балыр, козу карын, эңилчектер ээ.

ТАМНОБИОНТЫ (тамнобионттор) - бадалдар жана дарактар менен азыктануучу организмдер.

ТЕЛЕРГОНЫ (телергондор) - жаныбарлардын атайын жыт бөлүп чыгарып, ошол эле түрлөргө кирүүчү башкаларына таасир этиши. Булар гомотелергондор, же феромондор деп аталат. М.: самкалардын самецтерге карата болгон жыты.

Телергондор гетеротелергондор түрүндө да болот. Бул учурда бир түр экинчи башка бир түрлөрдүн особдоруна таасир этет. М.: уулуу, кескин жыттуу заттары бар организмдердин зыянкечтерге каршы биологиялык күрөштө колдонуу.

ТЕМП РОСТА ПОПУЛЯЦИИ (популяциянын өсүү темпи) - популяциянын убакыт бирдигиндеги орточо өсүшү.

ТЕМПЕРАТУРНЫЕ АДАПТАЦИИ ЖИВОТНЫХ (жаныбарлардын температурага адаптацияланышы, көнүгүшү) - температура-организмдердин тиричилигинин жашоо чеги. Анын натыйжасында белоктордун нормалдуу түзүлүшү жана кызматы жүрөт. Түрдүү организмдерде адистешкен ферменттердин системасы белгилүү температурага ыңгайлашкан.

ТЕНЕВЫНОСЛИВЫЕ РАСТЕНИЯ (көлөкөгө чыдамдуу өсүмдүктөр) - узакка созулган көлөкөдө жана жарыкта өсүүгө жөндөмдүү өсүмдүктөр.

ТЕРМОЛОКАЦИЯ (термолокация) - сырткы чөйрөдөгү температурадан $0,2^{\circ}\text{C}$ га болгон айырманы сезип, белгилүү аралыктагы затты таап алышы. М.: айрым чарылдаак жыландардын керектүү азык-оокатын карангыда таап алышы.

ТЕРМОПЕРИОДИЗМ (термопериодизм) - түнкү суук жана күндүзгү ысык температуранын айрым өсүмдүктөр үчүн жагымдуулугу.

ТЕРМОЛОКАЦИЯ (термолокация) - организмдердин жылуулукту алыстан сезүү жөндөмдүүлүгү.

ТЕРРИТОРИЯ ПРИРОДНАЯ (особо) ОХРАНЯЕМАЯ

(жаратылыштын өзгөчө коргоого алынган территориясы) - биосферанын кандайдыр бөлүгүнүн туруктуу же убактылуу чарбалык иш-аракеттерден атайын бошотулушу. Мында экологиялык тең салмактуулук өкүм сүрүп, тарыхый, чарбалык, эстетикалык маанидеги баалуу табигый, жасалма объектилер жана кубулуштар сакталат.

ТЕХНОСФЕРА (техносфера) - биосферанын техникалык, техногендик объектилер менен өзгөргөн бөлүгү (имараттар, жолдор, шаарлар ж.б.).

ТОКСИКОЛОГИЯ (токсикология) - уу заттардын организмге таасир этүү механизмдин, касиеттерин үйрөтүүчү илим.

ТОКСИЧНОСТЬ (уулуулук) - айрым химиялык бирикмелердин, элементтердин, биогендик заттардын, газдардын уулуулугу.

ТОКСИНЫ (токсиндер) - айрым өсүмдүктөр, жаныбарлар, микроорганизмдер пайда кылуучу уулуу заттар. Токсиндер белоктор жана полипепиддер түрлөрүндө кездешет.

ТРАНСПИРАЦИЯ (транспирация) - өсүмдүктөрдүн жалбырак аркылуу сууну буулантышы. Натыйжада, өсүмдүк сууну туруктуу кабыл алып, жалбырак күндүн ысыгынан күйүп кетпейт.

ТРОПОСФЕРА (тропосфера) - атмосферанын төмөнкү бөлүгү (экватордо 16-18 км ге чейин; мээлүн алкакта 10-12 км; уюлдарда 8-10 кмге чейин).

ТРОПИЗМ (тропизм) - грекче тропос «бурулуу, багытталуу».

Тропизмде күндүн жарыгынын таасирине (фототропизм), жердин тартылуу күчүнө (геотропизм) байланыштуу өсүмдүктөрдүн органдарынын кыймылы жүрөт.

ТРОФАЛЛАКСИС (трофаллакис) - бир түрдөгү колониялуу жаныбарлардын азык алмашуусу. М.: кумурскалар бири-бирин ашказанынын, жемсөөсүнүн шилекей заттары менен азыктандырат.

ТРОФИЧЕСКИЕ СВЯЗИ (трофикалык байланыш) - бир түрдүн экинчи бир түр менен (тирүүлөй же өлүгү менен) азыктанышы. Кээде бир түр, экинчи бир түрдүн тиричилик процессиндеги азыгы менен тиричилик кечирет. М.: ийнеликтин башка чымын-чиркейлердин азыгынан пайдаланышы.

ТРОФИЧЕСКИЕ СЕТИ (трофикалык түйүн) - организмдердин коомдоштугундагы азык байланышынын түйүнү. Мында бир организмдеги энергиянын экинчи бир организмге өтүү механизми ишке ашат.

ТРОМБИН (тромбин) - кандын уюшуна катышуучу фермент.

ТУРГОР (тургор) - тирүү клетканын ичиндеги басымы, клетканы солутпай туруучу басым.

У

УБИКИВИСТЫ (убикивисттер) - кеңири экологиялык валенттүүлүктө жашоочу түрлөр.

УНИЧТОЖЕНИЕ ОТХОДОВ (ташандыларды жок кылуу) – түрдүү ташандылар күйдүрүү, кайра иштетүү менен жок кылынат.

УРБАНИЗАЦИЯ (урбанизация) - латынча урбанос «шаардык». Чоң шаарлардын калктын топтолушуна, экономикалык турмушуна жана алардын коомдук өнүгүшүнө тийгизген таасирлери.

УТИЛИЗАЦИЯ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ (тиричилик ташандыларын зыянсыздандыруу) - ташандыларды кайра иштетүүдөн баалуу буюмдардын (айнек, пластмасса, биогаз, курулуш материалдары, жер семирткичтер ж.б.) алынышы.

Ф

ФАГОЦИТОЗ (фагоцитоз) - грекче фагос «жеп коюу, жутуп коюу», цитоз «клетка». Организмдеги клеткалардын сырттан келген башка бүртүктөрдү, оору жугузуучу микробдорду жеп, жок кылышы. Мындай жөндөмдүүлүктөгү клеткалар: лейкоциттер, моноциттер, гистоциттер ж.б. Фагоцитоз жөнүндөгү окууну И.И.Мечников ачкан жана ал иммунитеттин фагоцитардык теориясын түзгөн.

ФАГОТРОФЫ (фаготрофтор) - бир организмдин башка бир организмди жеп азыктанышы.

ФАЗОВОСТЬ (фазалуулук) - популяциянын тыгыздыгына байланыштуу особдордун түрдүү сапаттагы өзгөчө абалы. Айрым учурда популяциянын санынын көбөйүүсүнөн массалык миграция жүрүп, популяциянын айрым бөлүгү башка территорияга көчөт.

ФАКУЛЬТАТИВНЫЕ ГЕЛИОФИТЫ (факультативдик гелиофиттер) - азыраак же өтө караңгылыкта өсүүчү өсүмдүктөр. Алар жарыкта да жакшы өсөт. Башка өсүмдүктөргө караганда жарыкка карай оңой ылайыкташат. М.: мохтор, плаундар, айрым өлөң чөптөр, алабатарлар, жыпар мончоктор ж.б.

ФАНЕРОФИТЫ (фанерофиттер) - өсүмдүктөрдөгү ыңгайсыз мезгил учурундагы, калыбына келтирүүчү бүчүрлөрдүн топуракта ачык же жабык абалда белгилүү бир деңгээлде (30 см) жайгашышы.

ФАУНА (фауна) - эволюциянын натыйжасында белгилүү территорияда пайда болгон жана жашаган жаныбарлардын тобу.

ФЕНОЛОГИЯ (фенология) - жаратылыштын жыл мезгилдерине карай өзгөрүү, өрчүү процесстеринин закон ченемдүүлүктөрүн үйрөтүүчү экологиянын тармагы.

ФЕНОМЕН (феномен) - грекче феномен «кубулуш». Сейрек учуроочу, өзгөчө көрүнүктүү феномен.

ФЕНОМЕН ПРИРОДЫ (жаратылыштын феномени) – жаратылыштын коргоого алынган атайын кооз объектиси.

ФЕРМЕНТЫ (ферменттер) - катализдик мүнөздөгү белок. Бул тирүү организмдеги дем алуу, тамак сиңирүү, фотосинтез, булчундун жыйрылышы сыяктуу бир нече орчундуу процесстерди ишке ашырат.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ ОПТИМУМ (физиологиялык оптимум) - түрдүн жашоо тиричилиги, көбөйүшү үчүн жагымдуу абиотикалык факторлор. Ал тез темптеги өсүү жана көбөйүү процесстерин ишке ашырат.

ФИЛЛОБИЙ (филлобий) - айрым курт-кумурскалардын белгилүү бир ярустагы өсүмдүктөр менен бирге жашоого ыңгайланышы.

ФИЛЛОБИОНТ (филлобионт) - дарак, бадалдардын шактарында жашоочу организмдер.

ФИЛОГЕНЕЗ (филогенез) - грекче филон «уруу, тукум, муун, тек»; генезис «келип чыгышы». Организмдердин кандайдыр бир укум-тукумунун, тегинин тарыхый келип чыгышы.

ФИТОБЕНТОС (фитобентос) - грекче фитон «өсүмдүк», бентос «тереңдик, суунун түбү»; океандын, деңиздин ж.б. суулардын тереңинде (түбүндө) жашоочу өсүмдүктөр. Деңиздин фитобентосунун негизги массасын жашыл, кызыл, жана күрөң балырлар түзүшөт.

ФИТОГОРМОНЫ (фитогормондор) - химиялык келип чыгышы боюнча төмөнкү молекулалуу, өсүмдүктөрдүн өсүшүн, өөрчүшүн жөнгө салуучу заттар. Өсүмдүктөрдүн гормондору ауксин, гибберилин, цитокинин ж.б.

ФИТОНЦИДЫ (фитонциддер) - өсүмдүктөрдөн бөлүнүп чыккан газ түрүндөгү, микроорганизмдерди өлтүрүп жок кылуучу биологиялык активдүү заттардын тобу. Аны В.П.Токин ачкан. Фитонциддер пиязда, сарымсакта, арчада, карагайда, эңилчекте, жаңгакта, карагатта ж.б. көп.

ФИТОПЛАНКТОН (фитопланктон) - суунун деңгээлинде асылган абалда жашоочу өсүмдүктөр. М., көптөгөн балырлар.

ФИТОПАТОЛОГИЯ (фитопатология) - өсүмдүк илдеттери жөнүндөгү илим.

ФИТОФАГИ (фитофагдар) - өсүмдүктөр менен азыктануучу организмдер.

ФИТОЦЕНОЗ (фитоценоз) - өсүмдүктөрдүн коомдоштугу.

ФИТОЦЕНОЛОГИЯ (фитоценология) - ботаниканын өсүмдүк жамаатташтыгын-фитоценду изилдөөчү бөлүгү.

ФЛОРА (флора) - эволюциянын натыйжасында белгилүү терри- торияда өскөн өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн тобу.

ФЛЮКТУАЦИЯ (флюктуация) - ценопопуляциялардын тири- чилигиндеги картаюу жана жашаруунун айка- лышып турушу. М.: токойдогу өсүмдүктөрдүн кубулуштары.

ФОРЕЗИЯ (форезия) - жаныбарлардын бирин-бири бир жерден экинчи жерге ташып барышы. М.: чымын- чиркейлердин кенелерди ташышы.

ФОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ (форикалык байланыштар) - бир түр- дүн экинчи бир түрдүн таркалышына катышуусу. Транспорттук бул ролду көбүнчө жаныбарлар аткарат.

ФОТОПЕРИОДИЗМ (фотопериодизм) - организмдердин күн- дүн узундугунун сезондук өзгөрүшүнө берген реакциясы.

ФОТОСИНТЕЗ (фотосинтез) - автотрофтук жашыл өсүмдүк- төрдүн күндөн жарык энергияны синтездөө менен органикалык эмес заттардан (H_2O , CO_2) органикалык заттарды ($C_6 H_{12} O_6$) пайда кылышы.

ФОТОТРОФЫ (фототрофтор) - фотосинтездөөчү организмдер, жашыл өсүмдүктөр; алар энергияны күндүн жарыгынан алышат. Уникалдык бул энергиянын эсебинен жердеги бүт гетеротрофтук орга- низмдер жашайт.

ФОТОФИЛЬ (фотофилдер) - жарыкты сүйүүчү организмдер.

ФОТОФОБЫ (фотофобдор) - жарыкты жек көрүүчү организмдер. Алар караңгыда тиричилик өткөрүшөт. М.: айрым приматтар, лемурлар, үкүлөр ж.б.

ФРЕАТОФИТ (фреатофит) - эң тереңдиктеги грунт сууларынын эсбинен жашоочу өсүмдүктөр.

ФУЗУЛИНЫ (фузулиндер) - акиташтардын пайда болушуна катышкан жөнөкөй организмдердин калдыктары. Ал 200 жыл илгери жашаган.

ФУНГИЦИДЫ (фунгициддер) - айыл чарба өсүмдүктөрүнүн козу карын оорулары менен күрөшүүгө колдонуучу химиялык зат.

Х

ХАМЕФИТЫ (хамефиттер) - өсүмдүктөрдөгү ыңгайсыз шартта калыбына келтирүүчү бүчүрлөрдүн (белгилүү бир денгээлде) топуракта жайгашышы. Бул бүчүрлөр топурактын үстүндө же 20-30 см. тереинде жайгашат.

ХЕМОСИНТЕЗ (хемосинтез) - автотрофтук бактериялардын химиялык реакциялардан пайда болгон энергияны пайдалануу жөндөмдүүлүгү менен органикалык заттарды түзүшү. Булар - жашыл жана кызгыч бактериялар. Хемосинтезди С.Н.Виноградский 1887-жылы ачкан.

ХЕМОТРОФЫ (хемотрофтор) - химиялык байланыштардын энергиясын пайдалануучу организмдер, к. хемосинтез.

ХИМИЧЕСКАЯ ТЕРМОРЕГУЛЯЦИЯ (химиялык терморегуляция) - чөйрөдөгү температуранын төмөндөшүнө карата жаныбарлардагы азык жылуулугунун активдүү жогорулашы.

ХИОНОФИТ (хионофит) - карда өсүүчү өсүмдүктөр; байчечекейлер, айрым балырлар ж.б.

ХИЩНИКИ (жырткычтар) - бирин башка бири жеп жашаган жаныбарлар. Жырткычтарга азык үчүн атайын ууга чыгуу мүнөздүү. Бул экологиядагы азык тизмеги боюнча кездешүүчү түшүнүк. М.: карышкыр менен кой ж.б.

ХЛОРОПЛАСТЫ (хлоропластар) - жашыл өсүмдүктөрдүн клеткасындагы хлорофилл пигментин кармаган органоид. Хлоропласта фотосинтез ишке ашат.

ХОМИНГ (хоминг) - англисче хоме «үй»; жаныбарлардын тири-тиричилигинде алардын белгилүү бир терри-торияга көнүп калышы, башка жакка узак убакытка кетсе да, мурдагы көнгөн жерине келиши. М.: көгүчкөндөрдүн уяларда жашашы жана аларды турмушта почточу катары пайдалануу.

ХОРТОБИОНТЫ (хортобионттор) - денесинин турпаты, түзү-лүшү, кол-буттарынын түзүлүштөрү ж.б. белгилери чөптүү яруска ылайыкташкан чегирткелер.

ХРАНЕНИЕ ОТХОДОВ (ташандыларды сактоо) – ташанды-лардын калдыктарын атайын контейнерлерде сактайт. Жогорку уулуулуктагы радиоактивдүү ташандыларды атайын металл капсулаларда, андан соң жасалма жер чуңкурларында сакташат. Ал жерлерге жер алдындагы суулар түшпөшү керек, эч кандай жарылуулар ачылып кетүүлөр болбостугу зарыл.

Ц

ЦАРСТВО ПРИРОДЫ (жаратылыш дүйнөсү) - жандуу жаратылыштын эки дүйнөсү белгилүү прокариоттор жана эукариоттор, к. прокариот, эукариот.

ЦВЕТЕНИЕ ВОД (суунун «гүлдөшү») - балырлардын массалык көбөйүшүнөн суунун түсүнүн өзгөрүшү, анда кычкылтектин режими бузулат.

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ В ПРИРОДЕ (жаратылыштагы максаттуулук) - организмдердин чөйрөнүн тышкы шарттарына ыңгайлануу жөндөмдүүлүктөрү. Бул процесс табигый тандоонун негизинде органдардын чөйрөгө карата көнүгүү, кабыл алынган белгилерин тукумдан-тукумга берүү мүмкүнчүлүктөрү менен түшүндүрүлөт. Аны Ч.Дарвин, Ж.Б.Ламарк ж.б. изилдеп далилдешкен.

ЦЕНОПОПУЛЯЦИЯ (ценопопуляция) - коомдоштуктагы белгилүү бир түрдүн особдорунун жыйындысы.

ЦИРКАДНЫЕ РИТМЫ (циркаддык ритмдер) - түрдүн тиричилик процессиндеги сутка ичинде жөнгө салынып калыптанган тубаса генетикалык касиеттери.

ЦИТОЛОГИЯ (цитология) - клетка жөнүндөгү илим.

ЦИТОГЕНЕТИКА (цитогенетика) - тукум куучулукту жана өзгөргүчтүктү клеткалык деңгээлге дейре иликтөөчү генетиканын тармагы.

Ч

ЧИСЛЕННОСТЬ ПОПУЛЯЦИИ (популяциялардын саны) - белгилүү территориядагы особдордун жыйындысы.

Э

ЭВГАЛОФИТЫ (эвгалофиттер) - суунун туздуулугунун кескин өзгөрүшүнө чыдамдуу өсүмдүктөр. М.: көптөгөн балырлар ж.б.

ЭВОЛЮЦИОННАЯ МОРФОЛОГИЯ (эволюциялык морфология) - омурткалуу жаныбарлардын анатомия, эмбриологиясын көп жылдар бою изилдөө менен А.С.Северцев эволюциялык морфологияны негиздеген. Натыйжада, жаныбарлардын органдарындагы филогенетикалык өзгөргүчтүктүн типтерин аныктаган.

ЭВОЛЮЦИОННАЯ ТЕОРИЯ (эволюциялык теория) – органикалык дүйнөнүн табигый тандоонун негизинде эволюциялык өзгөрүшү.

ЭВОЛЮЦИЯ (эволюция) - латынча эволюция «өрчүш, өнүгүш».

Биологиядагы жандуу жаратылыштын кайталангыс тарыхый өрчүшү. Жалпы биосферанын өсүмдүктөр, жаныбарлар жана микроорганизмдердин жалпы коомдоштугунун же айрым систематикалык группалардын эволюцияларын да өз алдынча үйрөнүүгө болот.

ЭВРИБАТ (эврибат) - суунун түрдүү тереңдигинде жашоого жөндөмдүү организмдер. М.: айрым малюскалар деңиздин 200-1800м тереңдигинде жашайт.

ЭВРИБИОНТ (эврибионт) - кескин өзгөрүүчү чөйрөгө ылайыкташкан организмдер.

ЭВРИГАЛ (эвригал) - чөйрөнүн кескин өзгөрүүчү туздуулугуна чыдамкай организмдер.

ЭВРИОКСИБИОНТНЫЕ ОРГАНИЗМЫ (эвриоксибионттук организмдер) - кычкылтектин концентрациясы ар кандай сууларда жашоочу организмдер.

ЭВРИТЕРМНЫЕ ОРГАНИЗМЫ (эвритермдик организмдер) - чөйрөнүн температурасынын кескин өзгөрүүлөрүнө ыңгайланууга жөндөмдүү организмдер.

ЭВТРОФ (эвтроф) - азык заттарга бай шартта жашоочу организмдер.

ЭВТРОФИРОВАНИЕ ВОД (суунун эвтрофикацияланышы) – суу объектилериндеги биологиялык азыктуулук деңгээлинин антропогендик же табигый факторлордун негизинде жогорулашы.

ЭВФОТИЧЕСКАЯ ЗОНА (эвфотикалык зона) - жарык жакшы тийүүчү зона, жай.

ЭДАТОП (эдатоп) - организмдердин топурак чөйрөсүнө жашоого шартталышы.

ЭДИФИКАТОР (эдификатор) - фитоценоздогу негизги чөйрөнү түзүүчү өсүмдүктөрдүн түрлөрү. Мисалы, токой түзүүчү негизги түрлөр-карагай, арча. Ушуга байланыштуу карагай токою, арча токойлору деп аташат. Б.а. карагай токою үчүн эдификатор-карагай; арча токою үчүн эдификатор-арча.

ЭДАФОН (эдафон) - топуракта жашоочу жалпы организмдер.

ЭКЗОБИОЛОГИЯ (экзобиология) - ааламдын жерден башка планеталарда тиричиликтин бар-жоктугун изилдөөчү илим.

ЭКОЛОГИЯ (экология) - грекче экос «үй», логос «окуу». Тирүү организмдердин бири-бири менен жана чөйрө менен байланыштарын үйрөтүүчү илим. Экология деген терминди немецтик окумуштуу Э.Геккель 1866-жылы киргизген.

ЭКОЛОГИЯ ИНЖЕНЕРНАЯ (инженердик экология)- илимий-техникалык дисциплиналардын бардык касиеттерин комплекстүү камтыган илим тармагы. Ал техносферанын пайда болуу закон ченемдүүлүгүн жана аны башкаруу, коргоо жөндөмдүүлүктөрүн регионалдык жана планетардык баскычта үйрөтөт. Ал сырткы чөйрөгө чыгарылуучу таштандыларды (булганыч суулар, газдар ж.б.) иштетүүнүн техникалык жана технологиялык методдорун колдонуп, тазалоо жумуштарын жүргүзүүнү үйрөтөт.

ЭКОЛОГИЯ ПРИКЛАДНАЯ (колдонмо экология) - жалпы жаратылыш ресурстарын жана өзү жашап турган чөйрөнү пайдалануу нормаларын иштеп чыгуу, аны экосистеманын иерархиялык деңгелинде башкаруу. Чарбачылыкты экологизациялоо мүмкүнчүлүктөрүн иштеп чыгуу. Жалпы алганда адам баласынын биосферадагы ордун белгилөө менен анын жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу принциптерин иштеп чыгуу. Колдонмо экология-экология жана жаратылышты пайдалануунун принциптерине жана эрежелерине таянат.

ЭКОЛОГИЯ КОСМИЧЕСКАЯ (космостук экология) - адам жана космостун ортосундагы экологиялык байланыштарды окутуучу илим тармагы.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ АРХИТЕКТУРА (экологиялык архитектура) - архитектурадагы жаңы багыт. Ал районду, шаарды пландаштырууда конкреттүү адамдардын төрөлгөндөн картайганга чейинки экологиялык, социалдык-экологиялык зарылчылыктарын камсыз кылууну көздөйт.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ВАЛЕНТНОСТЬ (экологиялык валенттүүлүк) - чөйрөнүн конкреттүү факторуна ылайык тирүү организмдердин өлгөнгө чейинки туруштук берип жашосу.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ НИША (экологиялык уюк же орун) - ар бир түрдүн башка организмдер жана чөйрөнүн шарттары менен болгон катнаштагы, ээлеген орду-уюгу болот. Экологиялык уюк түрсүз жашабайт жана ал түрдүн дарегин эле эмес, анын кесибин да аныктайт.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ (экологиялык факторлор) - чөйрөнүн организмге тийгизген өзгөчө касиети. Ал дүүлүгү, ыңгайлануу, өзгөрүү ж.б. таасирлерди тийгизет. Экологиялык факторлор табияты жана таасири боюнча түрдүүчө. Алар абиотикалык, биотикалык, антропогендик болуп бөлүнөт.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КОНВЕРГЕНЦИЯ (экологиялык конвергенция) - окшош шарттарда жашаган ар түрдүү систематикалык категориядагы организмдерде окшош белгилердин пайда болушу.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА (экологиялык маданияттуулук) - жаратылышты табийгый закондордун чегинде түшүүнү жана аны өз керектөөлөрүнө пайдалануу. Экологиялык маданияттуулук жалпы коомдук маданияттын ажырагыс бөлүгү. Экологиялык маданияттуулук профессионалдык экологиялык билим, тарбия менен тыгыз байланышта болот.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС (экологиялык кризис) - адам баласы менен жаратылыштын ортосундагы кыйчалыш абал. Бул учурда өндүргүч күчтөр менен өндүрүштүк мамилелердин ортосунда дал келбестик байкалат. Б.а. адам баласы жаратылышка өтө күчтүү таасирлерди тийгизгендиги менен коомдун өнүгүшүнө өтө зор таасир тийгизген. Натыйжада өндүргүчтүк күч өндүрүштүн өзү менен дал келбейт. Азыктуулук (продуктивность) азайып, керектөө (потребность) өтө күчөйт.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ИММУНОДЕФИЦИТ ПЛАНЕТЫ

(экологиялык планетанын иммунодефицити) - биосферанын сапаттык депрессиядагы абалы. Бул учурда курчап турган чөйрө туруктуу иммунодефицитке учурайт. Б.а. жаратылыш планетанын бүтүн организми, анын каршылык көрсөткүч күчү глобалдык антропогендик процесстерден кайталангыс деформацияланат.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (экологиялык тарбия) -

экология жөнүндө түшүнүктөрдү жана анын маани маңыздарын, милдеттерин жаштарга, жалпы эл массасына жеткирүү.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПАСПОРТ (экологиялык паспорт) – өн-

дүрүштүн жаратылыш ресурстарын пайдаланууга жана сырткы чөйрөгө тийгизген таасирлерин көрсөтүүчү нормативдүү техникалык документи.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ (экологиялык көз караш, ой).

ЭКОНОМИКА (экономика-чарбаны башкаруу). 1. Өндүрүштүк күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин белгилүү баскычтагы биримдиги. 2. Өлкөнүн, райондун экономикасы.

ЭКОСИСТЕМА (экосистема) - тирүү организмдерди органикалык эмес компоненттер менен катнашындагы заттардын алмашуусу. Бул термин 1933-жылы англиялык эколог Тенсли тарабынан киргизилген.

ЭКОТОП (экотоп) - тиричилигин биргелешип өткөрүүчү организмдердин тобунун жашаган чөйрөсү.

ЭКТОПАРАЗИТЫ (эктомителер) - организмдин сырткы денесинен азыгын таап жеген же чөйрө катарында пайдаланган мителер (кенелер, бүргөлөр, биттер ж.б.).

ЭЛИМИНАЦИЯ (элиминация) - белгилүү убакыт бирдигинде популяциянын особдорунун продукция берүү, өсүү, өрчүү мезгилиндеги өлүмгө учураган же миграция жасап кеткен тобу.

ЭЛИТА (элита) - сапаттуу, жогорку сорттогу, тандалган материалдар ж.б.

ЭЛЕКТРОФИЛЬТРЫ (электр фильтрлери) - газды, күлдү, чаңдарды соруп алуучу фильтр.

ЭМБРИОЛОГИЯ (эмбриология) - организмдин түйүлдүк кезиндеги өрчүшү жөнүндөгү илим.

ЭМИГРАЦИЯ (эмиграция) - жан-жандыктардын өз аймагынан башка жайларга кетиши.

ЭМИССИЯ (эмиссия) - чөйрөдөгү газ же жылуулук түрүндөгү таштандылар.

ЭНДЕМИЗМ (эндемизм) - белгилүү бир территорияга гана тиешелүү болуп, башка жерлерде кездешпеген түрлөр. Эндемдик түрлөр жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн бардыгынан кездешет. М.: семенов пихтасы, недзведский алмасы ж.б. Кыргызстан үчүн эндемдер.

ЭНДОПАРАЗИТЫ (эндопаразиттер) - дененин ичинде зыян келтирүүчү мителер.

ЭНТОМОФАГИ (энтомофагдар) - курт-кумурскалар менен азыктануучу организмдер.

ЭФФЕКТ ГРУППЫ (топтун эффектиси) - коомдоштуктагы физиологиялык процесстердин жакшыруусунун тиричиликке жөндөмдүүлүктү жогорулатышы. М.: кой же эчки жалгыз болгондо элтендеп, дем алуусу, тамырынын согушу тездейт, үйүрдү көргөндө бул процесс нормалдашат.

Ю

ЮРА (юра) - геохронологиялык шкаладагы юра доору. Ушундай ат менен Франция жана Швецарияда да тоолор бар.

Я

ЯДОХИМИКАТЫ (уулуу химикаттар) - медицинада жана чарбачылыкта зыяндуу организмдер менен күрөшүү үчүн колдонулуучу химиялык заттар. Алардын негизги группасы-пестициддер.

АДАБИЯТТАР

1. Алдашев А.А. Биологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. - Ф., 1990.
2. Ананьев В., Потапов А.Д. Инженерная геология. - М., 2002.
3. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. - М., 2000.
4. Акимова Т.А., Кузьмин А.Н., Хаскин В. Экология.- М., 2001.
5. Ботбаева М.М. Ботаника терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 1991.
6. Будыко М.И. Глобальная экология. - М.,1977.
7. Вернадский В.И. Биосфера.- М.,1967.
8. Вернадский В.И. Живое вещество.- М.,1978.
9. Вода и устойчивое развитие Центральной Азии. Журнал Фонда Сороса-2001.
10. Гарин В.М., Кленова И.А. Колесников В.И. Экология для технических ВУЗов. - Ростов-на-Дону, 2001.
11. Горелов А.А. Экология.- М., 1998.
12. Горышина Т.К. Экология растений. - Л., 1979.
13. Гидроэкологические проблемы и устойчивое развитие Центральной Азии (региональное сотрудничество Центральной Азии). Материалы практич. Конференции. – Б., 2001.
14. Даждо Р. Основы экологии.- М., 1975.
15. Жизнь растений. Т.1-6. - М.,1974-1982.
16. Касымова В.М. Вода, энергия, экология. –Б., 2001.
17. Касымова В.М. и др. Устойчивое природопользование в бассейне Аральского моря. –Б., 2001.
18. Константинов А.С. Общая гидробиология. - М., 1979.
19. Лархер В. Экология растений. - М.,1978.
20. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. - М., 1998.
21. Мазур И.И., Молдованов О.И. Курс инженерной экологии. – М., 1999.
22. Наумов Н.П. Экология животных. - М.,1963.

23. Новиков Г.А. Основы общей экологии и охраны природы. – Л., 1979.
24. Новиков Г.А. Очерк истории экологии животных. – Л., 1980.
25. Одум Ю. Основы экологии. – М., 1975.
26. Пианка Э. Эволюционная экология. – М., 1981.
27. Потапов А.Д. Экология. – М., 2000.
28. Протасов В.Ф., Матвеев А.С. Экология. – М., 2001.
29. Реймерс Н.Ф. Природопользование. – М., 1990.
30. Риклефс Р. Основы общей экологии. – М., 1979.
31. Розано С.И. Общая экология. – Санкт-Петербург, 2001.
32. Словарь иностранных слов. – М., 1989.
33. Степановских А.С. Охрана окружающей среды. – М., 2001.
34. Степановских А.С. Общая экология. – М., 2001.
35. Тупикин Е.И. Общая биология с основами экологии и природоохранной деятельности. – М., 2001.
36. Уранов А.А. Растение и среда (жизнь растений). Т.1. – М., 1974.
37. Фарб П. Популярная экология. – М., 1971.
38. Федоров В.Д., Гильманов Т.Г. Экология. – М., 1980.
39. Чернова Н.М. Экологические сукцессии при разложении растительных остатков. – М., 1977.
40. Чернова Н.М., Былова А.М. Экология. – М., 1988.
41. Шамбетов С.Ш. Ботаника боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Б., 1988.
42. Шапар А.К. Эколого-экономические проблемы рационализации электроэнергетики Центральной Азии. – Б., 2002.
43. Шилов И.А. Экология. – М., 2001.
44. Шимова О.С., Соколовский Н.К. Основы экологии и экономика природопользования. – Минск, 2001.
45. Энциклопедический словарь юного биолога. – М., 1986.
46. Эргешов А. Формирование и оценка водно-экономической ситуации в Кыргызстане. – Б., 2001.

МАЗМУНУ

Бөг ачар.....	3
Киришүү.....	4
А.....	6
Б.....	17
В.....	25
Г.....	31
Д.....	40
Е.....	44
Ж.....	45
З.....	47
И.....	52
К.....	57
Л.....	64
М.....	67
Н.....	74
О.....	79
П.....	84
Р.....	91
С.....	95
Т.....	100
У.....	104
Ф.....	105
Х.....	110
Ц.....	112
Ч.....	113
Э.....	113
Ю.....	122
Я.....	122
Адабияттар.....	123

7-24-55 *occasional*

240080

Бурул Каримова

**Экология жана жаратылышты коргоо
терминдеринин орусча-кыргызча
түшүндүрмө сөздүгү**

Редактору:	М.М.Ботбаева
Техредактору:	М.А.Дуванаев
Компьютерде калыпка салган:	К.К.Боронбаев
Компьютерде терген:	З.Тешебаева

Терүүгө 20.05.2004-ж. берилди. Басууга 30.06.2004-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84 1/16. Көлөмү 8 басма табак. Буюртма
№1509. Нускасы 500. «Ошоблбасмакана» акционердик коомунда
офсеттик ыкма менен басылды.

Ош шаары, Курманжан Датка көчөсү - 209.

110

987510